

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

35
2006

БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ ФІЛОЛОГІЇ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий науковий збірник

Випуск 35

Засновано 1973 року

Редакційна колегія: **А.К. Мойсієнко**, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.); **Н.П. Плющ**, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.); **Л.А. Алексієнко**, канд. філол. наук, доц.; **П.І. Білоусенко**, д-р філол. наук, проф.; **Л.П. Гнатюк**, канд. філол. наук, доц.; **А.П. Грищенко**, д-р філол. наук, проф.; **А.В. Гуйванюк**, д-р філол. наук, проф.; **С.Я. Єрмоленко**, д-р філол. наук, проф.; **А.П. Загнітко**, д-р філол. наук, проф.; **Н.Ф. Клименко**, д-р філол. наук, проф.; **М.П. Кочерган**, д-р філол. наук, проф.; **І.В. Козленко**, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); **Ю.Л. Мосенкіс**, д-р філол. наук, проф.; **О.Д. Пономарів**, д-р філол. наук, проф.; **Є.С. Регушевський**, д-р філол. наук, проф.; **В.Ф. Чмес**, канд. філол. наук, доц.; **В.В. Чумак**, канд. філол. наук, доц.

*Рекомендовано вченою радою Інституту філології
(протокол № 3 від 24 жовтня 2005 року)*

Адреса редакційної колегії: 01030, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, корп. Інституту філології, ☎ 239 33 49

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

Сергій Любарський

АНТОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЗАГАЛЬНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА

Антонімія представлена в лексиці як одна з системотвірних категорій. Як явище суто поняттєве антонімія стосується не лише загальнонавжivanoї лексики, а й термінології. У термінології вона допомагає визначити крайні межі термінологічного поля, перебрати логічні можливості термінологічної системи. Тесаме відбувається і при формуванні номенклатур [4, с. 54].

Антонімічні відношення мають місце і в українській термінології загального землеробства. Оскільки антонімічні відношення утворюють асоціативні та логічні зв'язки між термінологічними одиницями, антонімія виступає одним із засобів систематизації термінологічних найменувань. У кожній термінологічній системі антоніми творять елементарні мікрополя, в межах яких реалізується відношення протилежності як однієї з суттєвих ознак системності термінології. Поняття завжди виникають парами [2, с. 186]. Проте часто між антонімічними парами можуть існувати проміжний варіант або кілька варіантів, таким чином антоніми поєднують межі одного явища. Розглянемо такий приклад: залежно від швидкості проникнення води розрізняють ґрунти *добре водопроникні* (якщо вода проникає за першу годину на 150 мм); *середньо водопроникні* (швидкість проникнення води в ґрунт 50-130 мм за першу годину) і *слабоводопроникні* (в ґрунт проникає менше 50 мм вологи за першу годину). Для правильного визначення антонімічних відношень в лексиці необхідно знати критерії, за допомогою яких можна чітко диференціювати антоніми: 1) антоніми – слова з протилежними значеннями розрізняються за вираженням протилежності, яка передбачає тотожність у якомусь відношенні; 2) антоніми вживаються в типових синтаксичних конструкціях у взаємному протиставленні; 3) антоніми мають однакову сферу лексичної сполучуваності [2, с. 56].

Більшість мовознавців поділяють антонімічні пари за структурним критерієм на лексичні та словотвірні. Вважається, що в українській термінології більше поширені лексичні антоніми, хоч немало антонімічних пар виражають протилежні значення за допомогою префікса і його відсутності або за допомогою префіксів протилежного значення. У термінології загального землеробства також виділяємо лексичні та словотвірні антоніми. У лексичних, або різнокореневих, антонімах протиставлення виражається різними основами: *тверді мінерали – рідинні мінерали, синтез*

органічної маси – розклад органічної маси, додатні елементи рельєфу – від'ємні елементи рельєфу, тверда фаза ґрунту – рідка фаза ґрунту, гербіциди вибіркової дії – гербіциди суцільної дії, рідинна вода – тверда вода, штучна родючість – природна родючість, пухка будова ґрунту – щільна будова ґрунту, глибокий обробіток ґрунту – мілкий обробіток ґрунту, важка борона – легка борона. Наявні словотвірні антоніми майже не поступаються за кількістю лексичним антонімам: *макроелементи – мікроелементи, промивний водний режим – непромивний водний режим, полицевий обробіток – безполицевий обробіток, підзона достатнього зволоження – підзона недостатнього зволоження, добре водопроникні ґрунти – слабопроникні ґрунти, бур'яни паразити – бур'яни непаразити, багатоврожайність – маловрожайність, трансгресія – регресія, гідрофільні колоїди – гідрофобні колоїди, продуктивна витрата води – непродуктивна витрата води.*

За кількістю компонентів в антонімічній парі лексичні антоніми поділяються на:

1. Однослівні терміни-антоніми: *ацидоїд – базоїд, розпушування – ущільнення, синтез – розклад.*

2. Двокомпонентні терміни, в складі яких є слова, що входять в антонімічні відношення з відповідними компонентами іншого терміна: *штучна родючість – природна родючість, поверхневий обробіток – глибокий обробіток, прямокутні зуби – круглі зуби, важка борона – легка борона, верхній горизонт – нижній горизонт, повна вологоємність – найменша вологоємність, ранній зяб – пізній зяб, рідинна вода – тверда вода, горизонтальна зональність – вертикальна зональність, мокрий ґрунт – сухий ґрунт, розсипчастий ґрунт – щільний ґрунт, гладенька оранка – гребениста оранка, простий схил – складний схил.* Наведені приклади підтверджують думку про те, що "для появи антонімії необхідно є якісна ознака в значенні слова" [3, с. 101], тому в антонімічні відношення найчастіше вступають прикметники та прислівники, в іменників у прямому значенні антонімія відбувається не часто.

3. Антоніми – словосполучення, у структурі яких немає протилежних за значенням слів, проте терміни позначають протилежні явища: *чистий пар – зайнятий пар, мертвий запас води в ґрунті – доступний запас води в ґрунті, оранка всклад – оранка врозгін.*

У термінології загального землеробства найпоширенішим є другий тип лексичних антонімів, коли у складі двокомпонентного терміна є слово, яке має антонімічні відношення з відповідним компонентом іншого терміна.

Спільнокореневі антоніми загального землеробства виражають протилежність значення за допомогою таких засобів:

а) додавання до спільних основ україномовних префіксів з протилежним значенням: *підземний вулканізм – надземний вулканізм;*

б) додавання до спільних основ іншомовних префіксів з протилежним значенням: *макроелемент – мікроелемент, макрорельєсф – мікрорельєсф, макроагрегат – мікроагрегат, мономінеральні породи – полімінеральні породи, аеробні мікроорганізми – анаеробні мікроорганізми, мегатрофи – евритрофи;*

в) використання чи невикористання префіксів *не-* і *без-*: *промивний водний режим – непромивний водний режим, підзона достатнього зволоження – підзона недостатнього зволоження, бур'яни паразити – бур'яни непаразити, продуктивна витрата води – непродуктивна витрата води, доступна вода – недоступна вода, насичені катіонами ґрунти – ненасичені катіонами ґрунти, капілярна пористість ґрунту – некапілярна пористість ґрунту, міцно зв'язана плівчаста волога – неміцно зв'язана плівчаста волога, газопроникність – газонепроникність, водорозчинні фосфорні добрива – нерозчинні фосфорні добрива, обмінний калій – необмінний калій, біологічне вбирання – небіологічне вбирання, кореневе живлення – некореневе живлення, водний аміак – безводний аміак, полицевий обробіток – безполицевий обробіток.*

Необхідно зазначити, що серед спільнокоренових антонімів найчастіше зустрічаємо антонімічні пари, які виражають протилежність у значенні за допомогою вживання чи невживання префіксів *не-* і *без-*;

г) утворення слів-комполітів, до спільних основ додаються основи з протилежним значенням: *малорічні бур'яни – багаторічні бур'яни, досходовий період внесення гербіцидів – післясходовий період внесення гербіцидів, висококонкурентноздатні культури – слабоконкурентноздатні культури, сильноеродовані ґрунти – слабоеродовані ґрунти, передпосівний термін обробітку – післяпосівний термін обробітку, багатвовражайність – маловвражайність.*

Основним при визначенні антонімічних відношень є поняття протилежності. Незважаючи на різну глибину викладу явища антонімії, думки дослідників цієї проблеми завжди сходилися в тому, що "антонімія та антоніми є вираження протилежності в мові" [1, с. 243]. Опис антонімічних відношень не обмежується лише структурними критеріями, в терміносистемі загального землеробства за семантичним значенням виділяються контрарні, комплементарні та векторні антоніми.

Контрарні антоніми виражають якісну протилежність, межі виявлення тієї чи іншої ознаки, позначають крайні члени впорядкованої множинності, між яким існує проміжний (або більше) компонент, який вказує на міру спадання чи зростання якісної ознаки. Ступінчасте виявлення ознаки є основним для цього типу антонімічних відношень: *висококонкурентноздатні культури – середньоконкурентноздатні культури – слабоконкурентноздатні культури, поверхневий обробіток – мілкий обробіток – середній обробіток – глибокий обробіток – дуже глибокий обробіток, дуже чутливі культури – середньочутливі культури – малочутливі*

культури, верхній горизонт – перехідний горизонт – нижній горизонт, водорозчинні добрива – напіврозчинні добрива – нерозчинні добрива, поверхневе внесення добрив – розкидне (суцільне) внесення добрив, поверхнево-локальне внесення добрив, внутрішньогрунтове внесення добрив – локальне внутрішньогрунтове внесення тощо.

Комплементарні антоніми характеризуються взаємодоповнюючими відношеннями протилежності та відсутністю проміжного компонента між протиставленими членами: *прості добрива – комплексні добрива, гарячий гній – холодний гній, закритий ґрунт – відкритий ґрунт, сира клейковина – суха клейковина, просте відтворення родючості ґрунтів – розширене відтворення родючості ґрунтів, технічна рекультивация земель – біологічна рекультивация земель, штучна родючість – природна родючість, вертикальна зональність – горизонтальна зональність* тощо.

До векторних антонімів належать антонімічні пари, які мають протилежність ознак, рухів та дій різного напрямку: *досходовий період внесення гербіцидів – післясходовий період внесення гербіцидів, передпосівний обробіток – післяпосівний обробіток, гідрофобні колоїди – гідрофільні колоїди, ендегенний процес – екзогенний процес, синтез органічної маси – розклад органічної маси, вертикальна ерозія – горизонтальна ерозія* тощо.

Антонімія як семасіологічна категорія є невід’ємною частиною термінологічних систем. Проведений аналіз явища антонімії в термінології загального землеробства дозволяє зробити висновок: явище антонімії в загальнонавчаваній лексиці не відрізняється від явища антонімії в термінологічній лексиці, антонімічні відношення термінологіки та загальнонавчаваної лексики характеризуються спільними ознаками. Наведені приклади вказують на те, що способи вираження антонімічних відношень у терміносистемі загального землеробства мають регламентований характер. Більшість антонімів загального землеробства за структурним критерієм є лексичними антонімами.

1. Новиков Л.А. Семантика русского языка: Учебное пособие. – М., 1982; 2. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів, 1994; 3. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М., 1967; 4. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М., 1989.

Джерела фактичного матеріалу

Гордієнко В.П., Недвига М.В., Осадчий О.С. та ін. Основи ґрунтознавства і землеробства: Підручник. – К., 2000.

Гордієнко В.П., Геркіял О.М., Опришко В.П. Землеробство: Навч. Посібник. – К., 1991.

Гудзь В.П., Примак І.Д., Будьонний Ю.В. Землеробство: Підручник. – К., 1996.

Єщенко В.О., Колитко П.Г., Опришко В.П. та ін. Загальне землеробство: Підручник. – К., 2004.

СУЧАСНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Вивчення запозичень набуває особливої значущості сьогодні, у часи глобалізації, яка супроводжується розширенням світового інформаційного простору, посиленням процесів мовної і культурної взаємодії. У наш час, коли Земля завдяки засобам масової комунікації перетворилася на єдиний інформаційний простір, кожна національно-культурна спільнота включає у свою мову значну кількість запозичених слів, причому без одночасного запозичення відповідних предметів і явищ. Міжкультурні контакти завжди пов'язані з мовними запозиченнями. Іншомовні слова "з'являються або не з'являються в мові носіїв культури-реципієнта тільки тому, що до цього примушують екстралінгвістичні причини – запозичення культурного предмета, дії (способу здійснення дії) або ідей (знань)". На цей процес запозичення і життя іншомовного слова в чужій культурі вже накладаються власне мовні (системні) обмеження [6]. Проблема запозичень належить до числа найважливіших у лінгвістиці. Зростання інтересу до неї сьогодні прямо пов'язане зі зростанням етноідентифікуючої ролі рідної мови (за принципом "свій – чужий"). Складна й багатоаспектна проблема запозичень включає в себе власне лінгвістичний, соціолінгвістичний і психолінгвістичний складники. Л. Крисін звертає увагу на те, що іншомовне слово може сприйматися як більш престижне порівняно з питомим (це побічний вплив факту культурного діалогу, під час якого, як правило, запозичуються предмети, якість яких переважає якість місцевих предметів) [3].

Побудова знань про "запозичені" чужі культурні знання триває стільки ж, скільки живе запозичене слово в чужій культурі. У період рецепції культурного предмета, діяльності або ідеї (знання) відбувається формування зі старих наявних знань носіїв культури-реципієнта нового знання про запозичені культурні феномени, асоційовані з запозиченими або з уже існуючими словами. Далі починається розвиток цього знову створеного знання, що залежить від предметної і розумової діяльності, в яку це знання включається і, відповідно, розширюється, а також від мовленнєвого спілкування, під час якого це знання "передається" від одного покоління до іншого, від однієї соціальної групи до іншої [6, с. 10]. Часто лінгвісти при описі змін значення слова роблять акцент на процесі його використання, переводячи весь процес з онтології функціонування свідомості в онтологію використання слова [6].

Оскільки функціонування запозичень визначається комплексом динамічних екстралінгвістичних і власне лінгвістичних факторів, цікавим об'єк-

том для дослідження "життя" запозичених слів є мова сучасної української преси й аудіовізуальних ЗМІ, які є одним з найефективніших засобів формування суспільної свідомості. У нашому дослідженні аналізувалися деякі поширені в мові ЗМІ кін. XX – поч. XXI ст. запозичення. Цей період характеризується яскраво вираженою динамічністю і суперечливістю. Надзвичайна динамічність цього періоду зумовлена дією ряду екстралінгвістичних чинників, які суттєво впливають і на мовний розвиток: економічні і соціально-політичні процеси, розвиток науки, інтеграційні процеси (глобалізація), міграція населення, поява нових видів зв'язку тощо. Крім того, слід звернути увагу на такий факт, як певна "мода" на використання значної кількості запозичень у ЗМІ. О. Чередниченко вважає, що за роки незалежності в частини вітчизняних журналістів, "яка безмежно полюбає вживати англо-американізм за потребою і без такої", сформувався певний професійний жаргон, на який натрапляємо на шпальтах газет і в електронних ЗМІ: *PR (піар), піарист, піарити, бренд, ньюзмейкер, топ-менеджер, гедлайн, хай-тек, спічрайтер* тощо [7, с. 130].

З метою виявлення специфіки сприйняття носіями української мови сучасних запозичень, які активно використовуються ЗМІ, було проведено асоціативний експеримент. Асоціації охоплюють усю психічну діяльність людини і є відображенням взаємозв'язків предметів і явищ дійсності у формі закономірного зв'язку.

До участі в експерименті залучалися студенти-філологи різних спеціальностей, які володіють кількома мовами, тобто люди, що, як правило, мають більший словниковий запас, ніж пересічні носії мови, на яких мають орієнтуватися ЗМІ.

Серед пропонованих інформантам слів-стимулів більшість становили запозичення з англійської мови, оскільки англіцизми в наш час надзвичайно активно входять у всі мови світу. Посилений приплив запозичень з якоїсь конкретної мови може одночасно означати й посилення впливу культури (у тому числі й політичної), і стимулюватися певною "модю". Періодично висловлюється думка про доцільність уведення національно-англійської двомовності, за якої найбільш репрезентативні функції виконуватиме англійська мова. Така тенденція знаходить підтримку не лише в певній частині прагматично налаштованої інтелігенції, а й – що особливо важливо – у деяких верств молоді, які вважають, що в інтегрованому, глобалізованому світі їхні шанси на забезпечене майбутнє істотно зростуть [4, с. 130]. Поява запозичень частіше зумовлюється міжетнічною культурно-мовною взаємодією, проте в деяких випадках джерелом можуть бути "мертві" мови, тобто мови, безпосередньо не пов'язані з якимось існуючим у наш час етносом. Цим фактом спричинена наявність серед стимулів кількох латинізмів, що мають статус інтернаціоналізмів.

Г. Нещименко виділяє два основні види етномовної взаємодії: контактну і дистантну (чітка межа між ними відсутня, тому в певних випадках мо-

жна говорити про змішану контактну-дистантну взаємодію). Контактна взаємодія з'являється вже на ранніх етапах життя соціуму, причому спочатку при міжособистісному спілкуванні, паралельно з цим спостерігається і взаємодія у сфері культурних традицій, трудових навичок тощо. Зазвичай цей вид етномовної взаємодії має місце при прикордонному або ж острівному проживанні етносів, проживанні носіїв різних мов у рамках тієї самої державності, при змішаних шлюбах, міграції тощо. Враховуючи значну близькість мов, говорять про наявність пасивного (іноді активного) білінгвізму. Дистантна культурномовна взаємодія є опосередкованою і передбачає залучення до тієї чи іншої культурномовної традиції через книги, ЗМІ, систему освіти, Інтернет тощо (тобто безпосередній контакт тут може бути відсутнім) [4, с. 133-134]. Прикладом дистантної взаємодії можна вважати використання мовцями запозичень з англійської комп'ютерної термінологічної номенклатури, у тому числі й не адаптованих (напр., *драйвер, принтер, файл, фрейм, юзер*), що не заважає взаєморозумінню користувачів, які мають певний рівень знань. Наведені слова не викликали труднощів у студентів-учасників експерименту при відповідях.

Засвоєння запозичень – процес поступовий. Для повноцінного функціонування запозичень у мові-реципієнті вони мають бути включені в її систему (лексико-семантичну, словозмінну, словотвірну тощо).

Результати експерименту свідчать, що асоціації на запозичення можуть відтворюватися у графічній системі мови-оригіналу (*CD-ROM, Hi-Ti, happy-end*), шляхом транслітерації (*от кутюр* на стимул *бутік*), фонетичної транскрипції (*бутік, паблік рилейшнз*), використання абревіатур як окремо (*PR, D-J, DJ*), так і в якості частини слова (*PR-щик*). В адаптації запозичень будь-якого походження, як правило, беруть участь продуктивні форманти мови-реципієнта (*бутіками, іміджевий, піаритися, хеплієндовий*). При контакті генетично неспоріднених мов ускладнюється не тільки процедура засвоєння запозичень, можуть зачіпатися і звичні внутрішньомовні закономірності. Так, на словотвірному рівні це може призвести до значного зростання кількості непохідних (не мотивованих) слів, появи не типових для мови-реципієнта способів і схем словотвору. Для носіїв української мови основна маса запозичень функціонує як непохідні слова (*сингл, ді-джей, VIP*). Не справляючись із масованим напливом запозичень, мова часто змушена вдаватися до їх "цитатного" відтворення, без відповідної адаптації, про що свідчать реакції *PR, D-J, CD, happy-end, Hi-Ti, week-end* тощо.

Адаптоване в мові запозичення нерідко використовується паралельно з питомим аналогом. При цьому можуть спостерігатися практично повна еквівалентність (*імідж – образ, стиль; ньусмейкер – редактор новин; прайс – ціна; спікер – голова парламенту; хіт – популярна пісня*), наявність стилістичного забарвлення (на стимул *імідж* реакція *фейс (обличчя)*), можуть різнитися сфери використання питомого слова й за-

позичення (напр. у розмовному мовленні молоді використовується слово *юзер*, у літературній формі – *користувач ПК*).

Кожна національна мова характеризується властивими їй специфічними конотаціями. Конотації слів чужої мови носію іншої мови зазвичай невідомі, і тому при бажанні зняти негативні конотації, які є в питомого слова своєї мови, в неї вводять шляхом запозичення перекладний еквівалент, позбавлений цих конотацій (пор., напр., запозичені слова *рекетир*, *кілер* з питомими відповідниками). Такі синонімічні одиниці прикривають справжній зміст понять, виступають у ролі своєрідних евфемізмів.

Очевидно, що у процесі розвитку значення запозиченого слова важливим є ступінь прозорості для носіїв мови його внутрішньої форми. У мові ЗМІ (особливо в текстах політичної й економічної тематики) останнім часом зростає кількість запозичень, які не мають в українській мові структурних і семантичних асоціацій. У списку лексем, що були пред'явлені інформантам з неповною вищою філологічною освітою під час експерименту, були такі, щодо яких інтуїтивно припускалося, що вони можуть виражати невідомі інформантам поняття. Інформанти не змогли пояснити деякі лексеми, хоча стверджували, що названі лексеми їм відомі. Так, на слова-стимули *гендер*, *ріелтер*, *сакральний*, *спічрайтер* і деякі інші запозичення, які активно використовуються ЗМІ, зафіксовано від 85 до 97% відмов від відповіді, що свідчить про нерозуміння цих вербальних одиниць носіями мови. Отже, називання лексеми не завжди веде до актуалізації поняття. У зв'язку з цим варто згадати слова В. Веселитського: "Що слово існує незалежно від свого значення, видно з того факту, що дитина може вивчити слово, а дорослий – слова іноземної мови, не знаючи, що вони означають" [2, с. 73].

В анкетах зафіксовані випадки, коли при актуалізації лексеми інформант здатен приписати їй левну змістову сторону, проте змістовим планом такого слова є феномен, який не можна вважати поняттям. Лексеми *гендер*, *драйв*, *драйвер*, *ріелтер*, *сакральний*, хоча й були відомі інформантам, у більшості з них не актуалізували ніякого поняття. Були лексеми, щодо яких інформанти, хоч і змогли визначити, до якої смислової сфери належать поняття, виражені цими словами, все-таки самих понять не окреслили. Напр., інформанти знали сферу використання й загальне значення лексем *дилер* і *ріелтер*, проте уточнити їхнє значення, показати різницю між ними не змогли. Це явище у психологічних працях, присвячених проблемам мислення, отримало назву *локальної асоціації* [5, 219]. Локальна асоціація найчастіше є просто віднесенням позначеного словом предмета до якоїсь сфери. Поняття – це не будь-яке знання, а найбільш узагальнене знання, яке відображає істотні сторони предметів і явищ. Локальна асоціація – це єдине знання про предмет чи групу предметів, вона є найменшою аналітичною одиницею розумової діяльності. Локальна асоціація може бути етапом формування поняття.

Коли людина засвоїла лексему в поєднанні з локальною асоціацією, розвиток поняття, можна вважати, почався. Проте може статися і так, що на етапі локальної асоціації розвиток завмирає [1, с. 59]. Напр., лексеми *ремікс* і *рімейк*, а також *хард*, *хард-рок*, *хард-кор* у більшості інформантів, що не мають спеціальної музичної підготовки, не цікавляться сучасною музикою і не пов'язані з шоу-бізнесом, мають ту саму локальну асоціацію *щось пов'язане з музикою*.

ЗМІ, особливо усні, розраховані на мовну компетенцію широких мас населення, тому надлишок у них запозичень, особливо неосвоєних, може призвести до комунікативного дискомфорту, до серйозних перешкод у комунікації. Для адекватного сприйняття інформації адресат має володіти відповідним рівнем мовної і культурної компетенції, інакше ускладнюється виконання мовою однієї з найважливіших функцій – служити засобом загальноетнічної комунікації, а через надлишок запозичень, особливо за наявності еквівалентних позначень у рідній мові, ускладнюється процес поширення інформації, практично від інформаційного простору "відрізаються" значні пласти населення, які не володіють відповідною мовною і культурною компетенцією, або ж інформація сприймається ними спотворено. Результати проведеного експерименту свідчать про те, що навіть носії мови з фаховою філологічною освітою, які володіють кількома мовами, не завжди розуміють запозичення, що часто використовуються ЗМІ (пор. пояснення інформантами слова **сакральний**: *таємний; щось пов'язане зі смертю; дуже особистий; прихований*). Специфіка усних ЗМІ полягає в тому, що для встановлення комунікативного контакту з адресатом інформація, закладена в тексті, має бути сприйнята одразу. Тобто лексика таких текстів має бути зрозумілою різним верствам суспільства незалежно від віку, рівня освіти, фаху тощо. Узус усних ЗМІ має бути максимально зближений з узусом потенційного адресата, з його мовною компетенцією. Без цього інформація, що повідомляється, або втрачається, або доходить до адресата зі значними втратами і спотвореннями, тобто комунікативний намір не здійснюється. Це значить, що надмірне використання запозичень в усних ЗМІ просто недоречно. До письмового (газетного, журнального) тексту для кращого розуміння його змісту можна звернутися повторно, але зловживати запозиченнями й у таких текстах теж не варто.

Запозичення, які руйнують специфіку мови-реципієнта і працюють на витіснення власних мовних одиниць, О. Чередниченко пропонує розглядати як "результат діяльності невибагливих білінгвів, для яких характерним є вертикальний тип двомовності, а мода на іншомовні слова визначає індивідуальний мовний ужиток" [7, с. 131]. Подібні запозичення, мігруючи від тексту до тексту, так і не знаходять собі місця в загальнолітературному ужитку. Не будучи сприйнятими літературною нормою і залишаючись за її межами, вони можуть оказіонально вживатися в писемному мовленні як

елементи певного соціального чи професійного жаргону. Очевидно, що вживання таких одиниць не тільки спотворює фонетичну і морфологічну будову мови-реципієнта, а й руйнує її семантичну мережу, якій у такий спосіб приписується неспроможність фіксувати звичайні поняття [7, с. 131]. За умов неусталеності норм української літературної мови, розбіжностей в українському правописі, фактичної відсутності його єдиного стандарту інтерференція з боку більш уживаних мов міжнародного спілкування може мати загрозливі наслідки [7, с. 132].

Проте появи мовних запозичень нині уникнути повністю неможливо, оскільки будь-яка етнічна спільнота, наскільки б розвиненою вона не була б, не може повноцінно існувати, тим більше тривалий час, в умовах культурно-мовної ізоляції і відповідно повної мовної "стерильності". Проблема "чужості" запозичень успішно вирішується: вони або витісняються з використання вітчизняними еквівалентами, або, навпаки, засвоюються мовою, що їх приймає, "втягуються" в її систему за допомогою відповідного адаптивного механізму (усічення частини основи, приєднання суфікса), можуть переосмислюватися (народна етимологія, мовна гра тощо) [4, с. 128]. Політика "мовного протекціонізму", зумовлена бажанням обходитися виключно ресурсами рідної мови, культивуючи її самодостатність, на думку Г. Нецименко, за своєю суттю утопічна і позбавлена історичної перспективи, оскільки номінативні можливості будь-якої, навіть найбільш опрацьованої і поліфункціональної мови, не можуть бути безмежними, в них є лакуни, які заповнюються саме запозиченнями [4, с. 122]. Очевидно, що за нинішньої ситуації теза про повне усунення іншомовних слів та зворотів і орієнтація на суто питомі засоби номінації є неприйнятною, оскільки це спричинило б збіднення лексики української мови. Серед запозичень є такі, що збагачують її концептуальну базу та розширюють виражальні можливості. Така "інтернаціоналізація" мови сприяє розширенню сфери її використання. Лише "поєднання свого і чужого, власних та іншомовних ресурсів, дає змогу забезпечити потреби комунікації у глобалізованому світі" [4, с. 132]. Слід наголосити на винятковій значущості докладного вивчення запозичень для розуміння як специфіки міжмовної і міжкультурної взаємодії, так і для розкриття глибинних мовних процесів.

1. *Верещагин Е.М., Костомаров В.Г.* Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, речеповеденческих тактик и сапиентемы / Под ред. и с послеслов. акад. Ю.С. Степанова. – М., 2005; 2. *Веселитский В.В.* О некоторых понятиях правильной речи // Вопросы культуры речи. Вып. 6. – М., 1965; 3. *Крысин Л.П.* Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // Русский язык конца XX ст. (1985 – 1995). – М., 2000; 4. *Нецименко Г.П.* Заимствования как проявление культурно-языковых контактов и их функционирование в языке-реципиенте // Встречи этнических культур в зеркале языка. – М., 2002. – С. 121-152; 5. *Самарин Ю. А.* Очерки психологии ума: Особенности умственной деятельности школьников. – М., 1962; 6. *Тарасов Е.Ф.* Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. М. 1996. – С. 7-22;

Олена Михайлова

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКИ З МЕНТАЛЬНОЮ СЕМАНТИКОЮ В ЛАТИНСЬКІЙ МОВІ

Латинська ментальна (від лат. **mens, mentis** f – розум) лексика, тобто лексика з семантикою "мислення", широко представлена у словниковому складі більшості сучасних індоєвропейських мов, зокрема в науковій термінології, наприклад, у психолінгвістиці, яка оперує такими поняттями, як "ментальність", "менталітет", "когнітивний" і інші.

Складність самого процесу мислення як вищої форми відображення в психіці предметів і явищ навколишньої дійсності, його зв'язок з мовою як "формальним супроводом мислення і матеріальним позначенням думки" [1, с. 378], зумовили особливий мовний статус, семантичну та морфологічну своєрідність ментальної лексики. Не зачіпаючи складної проблеми співвідношення мислення і свідомості, зауважимо лише, що мислення "дозволяє людині вийти за межі [відчуттів і уявлень] й оперувати абстракціями вищого порядку" [5, с. 220], йому властиві такі процеси, як аналіз і синтез, формування гіпотез та ідей, оскільки воно є "найвищим продуктом особливо організованої матерії – мозку" [6, с. 228].

Спіраючись на філософське визначення мислення, ми можемо класифікувати ментальну лексику за трьома семантичними складовими:

- 1) процес мислення (дія / діяльність);
- 2) результат мислення ("розумовий" продукт);
- 3) місце продукування мислення (матерія мислення).

Першу групу складають дієслова зі значенням "мислити, думати" (**verba putandi**) та, як правило, похідні від них абстрактні іменники, які представляють мислення як вид розумової діяльності. З-поміж дієслів із ментальною семантикою можна окремо виділити дієслова з базовим значенням "мислити" та такі, що набули цього значення в результаті переосмислення, метафоризації, зберігаючи у прямому значенні свій первісний смисл. До першої категорії дієслів у латинській мові належать: **cogito, puto (reputo), meditor, commentor** та інші.

Найбільш уживаним та продуктивним серед них є **cogitare**, утворене від дієслова **agitare** (*рухати*) за допомогою префікса **co-**, який передає значення спільної дії та походить від прикметника **cum** (з, разом з). Дієслово **cogitare** втратило своє первісне значення "рухатися разом, єднати" і належить до латинських дієслів із прямим ментальним значенням. Воно, на відміну від інших, може вживатися без додатка, тому позначає

процес мислення в абстрактно-філософському розумінні. Для прикладу нагадаємо відомий філософський постулат Рене Декарта: **cogito, ergo sum** "я мислю, отже існую". Приховане у префіксі значення "спільності дії, єднання розумових зусиль" стає очевидним лише за вживання непрямого додатка з прийменником **cum** в усталених фразеологічних виразах із дієсловами цієї групи. Наприклад, синонімічні за значенням вирази "думати про себе; добре зважити": **cogitare secum // cum animo** [2, с. 200]; **reputare secum // cum animo suo** [2, с. 873], які в дослівному перекладі означають "міркувати разом із собою // із (своєю) душею". За допомогою наведеного префікса утворене також дієслово **commentor** (від **memini** – я пам'ятаю) із значенням "ретельно обмірковувати, досліджувати". Дієслова **putare (re-putare**, де префікс вказує на повторюваність дії); **meditari, commentari**, на відміну від дієслова **cogitare**, практично не вживаються без додатків.

Найбільш цікавою виявляється група дієслів, які завдяки префіксації основи змінили конкретну семантику на ментально-абстрактну. Переважна більшість з них теж утворена за допомогою префікса **com-** (**co-**), похідного від прийменника **cum**, у вигляді варіантів **com-** // **con-**. Наприклад, дієслова з прямим значенням "з'єднувати, збирати, обіймати": **concupio** (від **capio** – я беру) та **comprehendo** (від **prehendo** – я хапаю), **complector** (від **plecto** – я плету), отримали нове для них ментальне значення "обмірковувати, зрозуміти, уявити", яке закріпилося у відповідних виразах: **concupere, comprehendere, complecti animo // mente // animo ac mente** [2, с. 224] // **memoria** [2, с. 217; с. 219], тобто "зрозуміти душею або розумом, запам'ятати". Аналогічна метафорична трансформація семантики дієслів від конкретного "з'єднати" ("схопити") до ментального значення "зрозуміти", відбулася також у грецькій мові [4, с. 95].

Завдяки префіксації нову ментальну семантику ("обдумувати, міркувати") отримали також дієслова чуттєвого сприйняття (**verba sentiendi**) з прямим значенням "дивитися, спостерігати": **considero** (від **sidus, sideris** п – сузір'я, дослівно: *спостерігати зірки*) [2, с. 242], **suspicio** (від **specio** – я дивлюся, за допомогою асимільованого префікса **sub-**), наприклад, **considerare secum in animo**: *міркувати про себе, в душі*. До цієї категорії дієслів належать також безпрефіксні дієслова **arbitrari** (*спостерігати, підслуховувати*) та **sentire** (*відчувати*). Крім прямого "чуттєвого" значення, наприклад, **arbitrari dicta alicujus** [2, с. 89]: *підслуховувати сказане кимось*; **sentire dolorem // famem** [2, с. 919]: *відчувати біль або голод*, у цих дієслів розвинулося трансформоване ментальне значення "думати, вважати", наприклад, **quod non arbitror** [4, с. 89]: *що я не думаю*; **aliud dicere, aliud sentire** [3, с. 97]: *одне говорити, інше думати*; **quid sentis?** [2, с. 919]: *що думаєш?* Разом із дієсловами до першої групи, природно, належать також віддієслівні іменники, а саме: абстрактні іменники дії (**nomina actionis** на **-io, -ionis** f) із загальним зна-

ченням "мислення, міркування". Більшість із них – похідні від проаналізованих дієслів: **cogitatio (excogitatio), reputatio, meditatio, commentatio, consideratio** та інші. У фразеологічних виразах такі іменники зберігають абстрактне значення й обов'язкову для них граматичну форму однини, наприклад, **animans particeps cogitationis**: *жива істота здатна мислити* (дослівно: жива істота мислення) [2, с. 200].

Другу групу складають переважно іменники з прямим ментальним значенням "думка, задум", які умовно можна визначити як "продукт мислення". Враховуючи метонімічність значень (процес – результат), у деяких із них можна виділити як абстрактне значення ("мислення"), так і конкретне ("думка"). Формальною ознакою вживання іменника в конкретному значенні є поява у нього форм множини, тобто втрата властивої для **nomina actionis** абстрактності, наприклад, **omnes suas cogitationes in aliquam rem conferre // cogitationes omnes intendere de aliquid**: *спрямувати всі свої думки на щось*. Найбільш продуктивне ментальне дієслово **cogitare** має декілька дериватів зі значенням "думка": **cogitamen, -inis n, cogitamentum, -i n, cogitatus, -us m та cogitatum, -i n**. Два останні іменники утворені від основи **Supīni (cogitat-)**, тому зберігають граматичне значення завершеності дії. Іменник **cogitatum** (дослівно: замислене) переважно вживається у формі множини, наприклад, **cogitata perficere**: *здійснити замислене* [2, с. 200], **cogitata mentis // animi**: *думки* (дослівно: замислене розумом або душею) [3, с. 187]. Інколи замість віддієслівного іменника **cogitata** може вживатися синонімічна форма множини дієприкметника минулого часу пасивного стану **sensa** (від **sentire**), наприклад, **sensa mentis // animi**: *думки* (дослівно: відчуте розумом або душею) [3, с. 187]. Іменники **mens, mentis f (розум), animus, -i m (дух, душа)**, крім прямого значення, також отримали додаткове метафоричне значення "думка". Порівняйте у фразеологічних виразах – **hac mente**: *з такою думкою*, **mentes et cogitationes hominum**: *напряму думок людей*, **ea mente // eo animo esse**: *бути такого напряму думок* (дослівно: такої думки, такої душі), **mentem, animum, cogitationemque colligere**: *збиратися з думками* [3, с. 187].

З-поміж численних іменників, які належать до цієї групи, у ментальному значенні "результат, продукт мислення" інколи вживаються також: **ratio, -onis f (розрахунок)**, утворене від **reor** "я вважаю", та **sententia, -ae f (погляд, думка)**, похідне від **sentire**, наприклад, **homo aiterius rationis**: *людина іншого напряму думок* [2, с. 852]; **quot homines, tot sententiae**: *скільки людей, стільки думок* [2, с. 919].

До третьої групи належать іменники, які називають місце (орган) зосередження розумової діяльності. З погляду психофізіології людини, це, безумовно, головний мозок (**cerebrum, -i n**). Але, крім прямого значення, цей іменник може вживатися і в переносному метонімічному (форма – зміст) значенні "розум", наприклад, **cerebrum non habere**: *не ма-*

ти розуму, а не мозку [2, с. 173]. Цікаво, що латинська мова має окрему лексему зі значенням "орган мислення" **cogitatorium**, -i n, яка зустрічається у творах одного з перших християнських письменників III ст. н. е. Тертулліана, але це швидше авторський неологізм [2, с. 200]. Аналіз латинської ментальної лексики виявив стійку "синкретичну" полісемию іменників зі значенням "розум" (**mens**) // "дух" (**animus**). Водночас синонімом до дієслова **cogitare** (думати) досить часто виступає дієслово **sentire** (відчувати), метафоричне ментальне значення мають також похідні від нього іменники: **sensa**, -orum n "думки", **sensus**, -us m "напрямок думок" [3, с. 187]. Таким чином, латинська мова, так само, як і грецька, наочно ілюструє філософські постулати В. фон Гумбольдта: "мова міститься в душі", а "думка – це найвитонченіший і найдосконаліший пагір на дереві чуттєвості" [1, с. 410; с. 146].

Деякі аспекти лінгвістичного аналізу ментальної лексики латинської мови, запропоновані в цій статті, зрозуміло не вичерпують всієї глибини складної проблеми ментального рівня мови. Найбільш цікаві, на наш погляд, мовні факти дозволяють зробити попередні висновки про тяжіння латинської мови до архаїчного концепту мислення, коли розумова діяльність людини тісно пов'язана з її емоційною сферою, та про відсутність чіткої межі між чуттєвим і раціональним способами мислення та пізнання світу в давніх римлян і греків.

1. В. фон Гумбольдт. Язык и философия культуры. – М., 1985; 2. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М., 1976; 3. Мусселиус В. Русско-латинский словарь. – М., 2003; 4. Савельева О.М. О способах формирования лексики и семантики мышления в греческом языке // Тезисы конференции "Индоевропейское языкознание и классическая филология". – СПб., 2003; 5. Семчинский С.В. Загальне мовознавство. – К., 1996; 6. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М., 1981.

Світлана Івашина

ВНУТРІШНЬОТЕМАТИЧНІ ОПОЗИЦІЇ ФРАЗЕМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Однією з найважливіших особливостей лінгвістичної науки ХХ ст. є визнання системного характеру мови – основного засобу людської комунікації, що закріплює системність навколишнього світу й відображає цю системність у людській свідомості за допомогою різноманітних мовних засобів [1, с. 46].

Питання системності фразеологічного рівня мови становить об'єкт пильної уваги науковців [4, 9]. Стаття є органічним продовженням попередніх наукових розвідок і розглядає один із виділених типів опозицій усередині опозиційного центру фразеологічної системи, а саме внутрішньотематичні опозиції. Опозиційний (інформаційний) центр фразеологіч-

ної системи являє собою сферу максимального насичення інформацією, а позиційний – маніфестує об'єднання фразем максимальної частотності, тобто кожна з таких фразем має найбільшу кількість позицій у мовному матеріалі. На нашу думку, опозиційний центр фразеологічної системи пов'язаний із художнім стилем, а позиційний центр значною мірою виявляється у публіцистичному стилі.

На матеріалі прозових творів Ольги Кобилянської нами було укладено картотеку із понад 500 фраземовживань. Сукупність фразем було поділено на 4 групи відповідно до семантичної злитості компонентів: фразеологічні зрощення, єдності, сполучення і вислови [2, 10]. Аналіз обмежений тематичними групами "ЗЕМЛЯ", "СВІТ", "ПРИРОДА".

Названі тематичні групи об'єднуються навколо певного символічного стрижня, який і дає назву групі, а його природа зумовлює виникнення внутрішньотематичних опозицій. Символічне значення компонента фраземи, на думку В. Кононенка, виділяє його серед інших компонентів, надає йому більшої семантичної ваги й самостійності. Розуміння художнього поетичного символу як універсальної категорії естетики пов'язує символізацію в мові з її образною стороною, процесом освоєння світу; поетичний символ ідентифікується з образом, хоч категорія образу не розкриває специфіку символу [6, с. 30-36]. Словесна символіка народу виступає важливим чинником творення національно-культурної картини світу; навіть індивідуальні символи, характерні для художньо-творчого осмислення дійсності, звичайно зумовлені особливостями національного мовного типу, мовної особистості [5, с. 68-71].

Тематична група – "ЗЕМЛЯ"

Земля для українців завжди була засобом існування, годувальницею; вона захищає життя від загину. Таким чином, земля є символом життя, багатства [7, с. 92-93]. Проте, слід зауважити, що у творчості Ольги Кобилянської, зокрема у повісті "Земля", яскраво представлена образна опозиція фразем, пов'язаних із землею: земля – образ життя і земля – образ смерті, вона приймає у своє лоно померлих. Це уявлення реалізується у вербальній формі і забезпечує виникнення внутрішньотематичної опозиції за віссю "життя – смерть". Пор.: *земля носить* (образ життя): *Доки мене земля носить та доки дивлюся своїми очима та й доки я не каліка, не забуваю і про зерня коло хати* (К 2, с. 121). *Іти / піти землю гризти, піти / йти в землю* (образ смерті): *Домніка здибал там свого давнього милого, що служив при війську, і коли сей довідався, що вона дала слово іншому й уже мало бути весілля небавом, напав її з грозьбою і просьбами, аби цофнула дане слово, інакше або один, або другий піде землю гризти* (К 2, с. 136).

За допомогою фразем із символічним компонентом земля позначається місцезнаходження об'єкта щодо орієнтира і протилежна спрямованість зумовлює векторну опозицію. Пор.: *виросли із землі, мов із землі*

*виринути / вирости у значенні "з'явитися" (Півгодини пізніше виходили ми з городу. Саме тоді навинувся й він, немов **виріс із землі** коло мене (К 1, с. 115) і в землю запастися – "зникнути" (Або най закаменіє, або най її живу рознесуть дикі коні, або **най западеться у землю**; так, най упаде з якої-небудь скали і **западеться в землю!**.. (К 2, с. 45).*

Аналізуючи опозиції фразем, слід звернути увагу на конотацію як макрокомпонент семантики слів та стійких висловів [3, с. 79-81]. Конотація, як зауважує В. Телія, це не механічне "прирощення" або додаток до лексичного значення – вона невід'ємна частина дуже складного за своєю архітектонікою та об'ємом інформації експресивно забарвленого значення, а точніше – значення, яке додає експресію [8, с. 133]. Фраземи вступають в опозицію за протилежністю конотацій. Пор.: *землі під собою не чути* (позитивна конотація) у значенні "бути у надзвичайно піднесеному стані" (*Як я була молода, то (боженьку, прости мені гріхи мої!) дуріла за одним жовніром, а він за мною – то вже аж **землі під собою не чув*** (К 2, с. 466) і *землі не бачити з жалю* (негативна конотація) (*Не смуги мені ще більше серця, я й так із жалю **землі не виджу*** (К 2, с. 82).

У художньому тексті реалізуються (за наявності) декілька значень фразеологічної одиниці. Це зумовлює виникнення опозицій контекстного використання. Наприклад, порівняймо попередній приклад (*Як я була молода, то (боженьку, прости мені гріхи мої!) дуріла за одним жовніром, а він за мною – то вже аж **землі під собою не чув*** (К 2, с. 466) і відповідну фразу в такому контексті: *Вони з жалю **землі не чули під собою**, а він був злий* (К 2, с. 270).

Тематична група "СВІТ"

У численних міфопоетичних системах "світло" і "пітьма" (темрява) співвідносяться з головними елементами світотворення (стихіями): небом, вогнем (сонцем), водою, місяцем та ін. Відмежування світла від темряви розглядається як відмежування Космосу від Хаосу [7, с. 188]. Опозиція фразем *той / тамтой / другий світ – сей / оцей світ* реалізує лінію "потойбічне, загробне життя як протиставлення земному". Пор.: *Ви, батьку, дасте відповідь на **тім світі** за мою жінку, коли вона у вас не знайде рихту, а моя дитина умре з голоду, якби я не вернувся додому* (К 2, с. 601); [...], – *той, котрому він стояв на заваді на **оцім світі**, він не буде мати супокою ані на **сім**, ані на **отім світі*** (К 2, с. 210). Відповідно виникає опозиція "дати життя" ↔ "позбавити життя", напр.: *привести на **світі** (Ах, матінко моя, що се мусила бути за безсонячна днина, в котрій ти мене **на світ привела** [...])* (К 1, с. 345) і *вислати на другий світ (Він, [...] – змовився, отже, одного разу з Теклею **вислати її, Параску, на другий світ*** (К 2, с. 506); також опозиція "народитися – померти", напр.: *прийти на світ (Гей, гей, замість-ка жінка! Або я в парі **прийшла на світ**, щоб сама боялася? – відповідля* (К 2, с. 503) і *переїхати на тамтой світ (А відтак як попав до*

третьої ночі в сон... від опівночі, кажуть, то вже й не пробудився більше. Переїхав на **тамтой світ** (К 2, с. 584).

Тематична група "ПРИРОДА"

Усередині виділяється декілька підгруп фразем, які об'єднуються навколо певного слова-символа, що входить до складу фразеологічної одиниці, пони вступають між собою в опозиції. Розглянемо послідовно кожну з них.

1. Вода.

1.1. На основі компоненту "вода" як символу мінливості, приховування чого-небудь, об'єднуються фраземи з такою внутрішньою формою, зокрема *мов у воду впасти* – "зникнути" (*Що нашукалися, нажурилися господарі за хлопцем – він пропав без сліду, мов у воду впав* (К 2, с. 310) та *плисти проти води* – "протистояти обставинам, укладеному устрою тощо" (*Але чоловік загонистий, пливе проти води й хоче свій розум мати* (К 2, с. 467);

1.2. Виділяються векторні опозиції: *води в рот набрати* – "мовчати, нічого не говорити" (*Ходить по хаті – ні, вже шкутильгає з палицею, шукає собі подійки, я до нього якби води в рот набрала* (К 2, с. 512) ↔ *і краплі до рота не взяти* – "не вживати спиртних напоїв" (*П'є, цілий рік п'є, а у великий піст і крапельки до рота не візьме. Така міцна!* (К 2, с. 66). У цьому випадку, як бачимо, векторні опозиції не забезпечують прогиставлення внутрішніх форм фразеологічних одиниць.

2. Повітря.

2.1. У складі фразем образ вітру, викликаний спостереженнями над природними явищами, передає такі асоціативні зв'язки, як значення глупоти, пустоти, непевності тощо, як правило з негативною оцінкою [7, с. 35]. Наприклад: *гонити за вітрами* – "про непостійну людину" (*Через того Гриця, – кажуть, – що гонить за вітрами, вона ще бог зна як остане з сивою косою* (К 2, с. 381); *казати / говорити на вітер* – "говорити пусте" (*Міркуюте, люди добрі, що я вам кажу, і згадаєте колись мої слова! Я не кажу сього на вітер!* (К 2, с. 210);

2.2. Образ неба викликає протилежні асоціації; цей компонент у фраземах позитивно конотований і пов'язується з поняттям високого, приємного. Наприклад: *неба прихилити* – "зробити все для щастя когонебудь" (*А за твоє щастя хто буде молитися, донцю, як не вона? Знаєш, вона рада тобі неба прихилити* (К 2, с. 371).

3. Світло.

3.1. Пов'язане із символом світла, вогню поняття грому конотує значення грізної сили, що раптово спричиняє негативні впливи на людину. Наприклад: *мов громом побитий / прибитий* – "стан надзвичайного виснаження, туги, горя" (*Написав, написав! саме тепер, коли була мов громом побита, втомлена до крайності і коли чулася нужденною, мов та собака* (К 1, с. 338);

3.2. Узагальнювальне значення архетипового символу світла несе позитивну конотацію і формує фраземи із внутрішньою формою "побачити поновому; з іншого боку", "здогадатися". Наприклад: *світло зійшло в голові*

(Вуйкові наче **світло зійшло в голову**. Здогадався (К 1, с. 140); у новому світлі (Навчилася ясного світогляду, котрий показував мені не одну, досі майже зовсім неясну, незамітну для мене річ у новім світлі (К 1, с. 251).

4. Тварини.

Анімалістичні компоненти у складі фразем відбивають безпосередні уявлення, що ґрунтуються на спостереженні над поведінкою тварин, оцінці їх місця в житті людини. Відповідно до символічного значення формуються фраземи з позитивною чи негативною конотацією. Наприклад: *брехати, як собака* – "говорити неправду" ([...]; *говорив, що багато з них здає екзамен з найлуччим успіхом, а раз оповідав (то се уже брехав, як собака)*), що декотрі з професорів оженились таки із своїми студентками! (К 1, с. 19); *дійна корова* – "джерело прибутку" (Для нього його завід – то лиш **дійна корова** [...] (К 1, с. 43).

Проаналізований матеріал дозволяє проілюструвати, яким чином опонують тематичні групи, виділені в опозиційному центрі фразеологічної системи, простежити градацію опозицій, підтвердити існування внутрішньотематичних опозицій. Внутрішньотематичні опозиції ґрунтуються, як правило: 1) на природі символічного компонента фраземи, образне значення якого зумовлює виникнення фразеологічних одиниць із різною внутрішньою формою; 2) на характері конотацій фразем, а також 3) можуть бути результатом контекстного вживання фразеологічної одиниці в художньому тексті.

Наступні розвідки в цьому напрямку будуть орієнтовані на подальшу теоретичну розробку положення про центри фразеологічної системи із залученням ширшого мовного матеріалу.

1. *Бешпалашникова О.А.* Дейкитичность как системная характеристика фразеологического значения // Сб. науч. тр. / Моск. пед. ин-т ин. яз. – 1986. – Вып. 262; 2. *Виноградов В.В.* Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // *Виноградов В.В.* Лексикология и лексикография. Избранные труды. – М., 1977; 3. *Долнин К.А.* Стилистика французского языка. – Л., 1978; 4. *Зубець Н.* До питання про ядерно-периферійні відношення на фразеологічному рівні // Сх.-слов'ян. мови в їх істор. розвитку: Зб. наук. пр., присв. пам'яті проф. С.П. Самійленка. – Запоріжжя, 1996. – С. 181-183; 5. *Караулов Ю.Н.* Русский язык и языковая личность. – М., 1987; 6. *Кононенко В.І.* Словесні символи в семантичній структурі фраземи // Мовознавство. – 1991. – № 6; 7. *Словник символів культури України / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко.* – К., 2002; 8. *Телия В.Н.* Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986; 9. *Умарходжаев М.И.* Центр и периферия во фразеологии // Изв. АН СССР. Сер. лит и яз., 1980. – Т. 39. – № 2. – С. 147-152; 10. *Шанский Н.М.* Лексика и фразеология современного русского языка. – М., 1957.

Умовні позначення

К 1 – *Кобильняська О. Людина.* Царівна. – К., 1969.

К 2 – *Кобильняська О.Ю.* Повісті; Оповідання; Новели. – К., 1988.

ГРАМАТИКА

Наталія Остролицька

ПОЗИЦІЙНИЙ РОЗПОДІЛ ФОНЕМ У ФЛЕКСІЙНИХ МОРФАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Фонеми функціонують у системі мови й у тексті, у зв'язку з чим вирізняють фонологічну парадигматику та фонологічну синтагматику. Центральне поняття фонологічної парадигматики – *опозиція* фонем, а фонологічної синтагматики – *позиція* фонем у складі фонаційних і семіологічних одиниць: фонетичне слово є контекстом фізичної реалізації фонем, а морфема/морф – контекстом їхнього семіологічного функціонування [4, с. 555, 556].

Позиція в цілому є умовою реалізації фонем щодо збереження ними своєї тотожності (відмінності). Є два типи позицій – *конститутивні*, що визначають реалізацію фонем залежно від їхнього місця в структурі вищої мовної одиниці, та *комбінаторні*, які визначають реалізацію фонем залежно від їхнього безпосереднього фонемного оточення.

Позиційний розподіл фонем досліджується в різних аспектах: актуалізація фонем у початкових, кінцевих і середніх позиціях слів [7, с. 168-174], морфів [8, с. 51-58], константність і неконстантність [5, с. 48-96] актуальність [7, с. 182-186; 5, с. 97-117], функціональне навантаження [1, с. 119-201] тощо.

Розрізняють *сильні* та *слабкі* позиції сегментних і просодичних одиниць. Маркування позицій у плані вираження залежить від процесу фонації, у плані змісту – від сприяння чи несприяння фонемі щодо виконання нею функцій, у суперсегментному розумінні – від вибору акцентуаційного варіанта.

Обмежене використання фонем у певних позиціях має вагу для типології системи фонем [11, с. 258], а також для ідентифікації та типології одиниць, планом вираження яких вони є.

У статті аналізуються флексії української мови в аспекті позиційного розподілу фонем, їхніх кількісно-якісних характеристик як один із чинників встановлення внутрішньомовної типології. Засобом встановлення типології є кількісні параметри [9, с. 22–30], які визначаються шляхом підрахунку в Excel 2003. Формули укладено за допомогою логічної, текстової та сумарної функцій: =Если (ПСТР(\$A2:1;1) = B\$ 1;1;0); =СУММ (B2; D64...29, 45, 152); =СУММ (B\$2:B\$64...29, 45, 152). Підрахунок загальної кількості фонем зроблений шляхом автосумування.

В українській мові, за нашими підрахунками, словозміну всіх частин мови забезпечує 151 флексійний морф. 151 морф конституують 15 фонем: 6 голосних /а, о, у, і, е, и/, 9 приголосних /м, в, й, г, х, т, т', ш, с/.

В українській, як і в інших слов'янських мовах, є флексії, що не мають матеріального вираження, так звані нульові флексії (-∅). На іменні частини мови припадає 123 морфи (44 без розподілу в межах іменних частин мови), планом вираження яких є поєднання 6 голосних і 6 приголосних /м, в, й, г, х, с/. 28 дієслівних морфів утворюють 6 голосних і 4 приголосні /м, т, т', ш/. Невелика кількість фонем (у 9,5 разів менша за кількість усіх флексійних морфів) зумовлює активне використання ними позицій, оскільки надлишковість у мові є основою для використання позиції як десигнатора [6, с. 14].

Закріпленість в іменних і дієслівних флексіях груп фонем за певними позиціями у морфі та їхні кількісно-якісні характеристики є вагомими для розуміння основних тенденцій у будові та окресленні меж морфів, з'ясуванні їхньої типології. Для визначення загальних і конкретних фонемних особливостей, властивих окремим класам слів, розглянемо позиції фонем у морфах різних довжин окремо за частинами мови та загалом у підсистемі мови, зіставимо позиційний розподіл фонем в іменних і дієслівних морфах.

У дослідженнях фонемної типології морфів української мови [8, с. 51, 52], поряд з іншими чинниками розподіл фонем пов'язується з фонаційними процесами. Приголосні вирізняються різним ступенем артикуляційної активності та силою повітряного струменя в межах слова/висловлення [3, с. 45]. Вимовлення початку слова порівняно з кінцем є більш активним енергійним процесом, тому початкову позицію характеризують як *сильну*, а позицію кінця слова як *слабку*. Флексія, за невеликим винятком, займає кінцеву позицію в слові, тобто *загальна позиція флексії є слабкою*, що зумовлено переходом від фонації до мовчання (перед паузою). У цій позиції активність шумних падає і зростає активність вокалічна, сонантів, назалізованих [3, с. 44, 46]. Відповідно до сили артикуляції є приголосні "сильні" – глухі, "слабкі" – дзвінкі, сонорні [2, с. 124]. Отже, згідно з цим, у флексіях приголосні: /т, т', с, ш, х/ – "сильні", /г, в, м, й/ – "слабкі". Показово, що у *слабкій позиції* іменних морфів переважають слабкі сонорні фонemi, а в дієслова – сильні глухі. Це також підтверджується статистично. У 44 іменних морфах (незалежно від розподілу в межах іменних частин мови) зафіксовано 100 фонемовживань: 63 голосних (63 %), 31 сонорна (31%), 1 дзвінка (1%), 5 глухих (5 %). 28 дієслівних морфів реалізують 53 фонемовживання: 31 (58, 49%) припадає на голосні, 8 – сонорні (15, 04%), 14 – глухі (26, 41%). Загалом флективна підсистема української мови, що нараховує 151 морф (підраховувались флексії за частинами мови – 33 іменникових, 21 прикметникова, 33 числівникових, 36 займенникових, 28 дієслівних), реалізує 324 фонемовживання: 200 припадає на голосні (61, 728 %), 4 – дзвінкі (1, 23%), 88 – сонорні (27, 160%), 27 – глухі (8, 33%). 5 флексій позбавлені фонемного вираження (1, 54%).

Отже, загалом у флективній системі української мови домінують сонорні. Щодо частиномовного розподілу, то у флексіях дієслова перевага надається глухим приголосним, а в іменних частинах мови – сонорним.

Закріпленість окремих фонем або груп фонем у флексійних морфах процес фонації пояснює частково.

Природно, що лінгвістику цікавить насамперед функціональний рівень, тобто той рівень, одиниці якого певним чином беруть участь у конституюванні, отождоженні/протиставленні одиниць наступного рівня [10, с. 36].

Навантаження фонем має розглядатися диференційовано у внутрішньоморфемній позиції та в позиції морфемного шва, оскільки фонемні порізному виявляють себе у цих позиціях і виконують різну функцію [1, с. 123].

Позиції – *ініціалі* та *фіналі*, в середині останніх *медіалі*, *централі*, *терміналі* – мають різне делімітативне навантаження [12, с. 499]. Вказана термінологія стосується складу, однак у даній роботі здійснено спробу використати її щодо морфів.

Відповідно до довжини флексійного морфа фонемні можуть займати три позиції P1, P2, P3: -о, -ої, -ому (P1 → /o/, P2 → /m, й/, P3 → /y/). У двофонемних морфах P2 є фінальною, у трифонемних – середньою: -ом, -имо, -ої, -оїї (P2_ф → /m, й/, P2_с → /m, й/). Голосні займають усі три позиції, приголосні обмежені лише двома P1 і P2.

У лівобічній позиції P1 флексійний морф межує з основою або коренем, у правобічній P2_ф – з паузою (виняток становлять дієслівні слововформи з постфіксом -я). Позиційний розподіл фонем ілюструє табл.1.

Таблиця 1. Позиційний розподіл фонем

Позиції	Іменні		Дієслово	
	голосні	приголосні	голосні	приголосні
P1	а у і і о е	м	а у і і о е	м т'
P2 _с		й в м г		м т
P2 _ф	а и	й в м х	и о е	м т т' ш
P3	а у і і о е		о е	

Однофонемні флексії реалізують одну позицію P1, яка в іменних морфах належить лише голосним (V) /а, о, у, и, і, е/: *весн-а, вон-о, веселк-у, гай-і, т-е, чотир-и*; в дієслівних – переважно голосним /а, о, у, и, е/: *брал-а, робл'-у, нес-е, ходил-о, грал-и* та 2 приголосним (C, C') /м, т': *зна-т', йі-м*.

Двофонемні морфи (VC, VC', CV) передбачають реалізацію фонем у двох позиціях P1 і P2, які в іменних частин мови займають 5 голосних /а, о, и, і, е/ і 5 приголосних /в, м, х, й, с/: *веселков-ий, діт'-ми, н-ас, шіс'т'-ма, (на) н'-ій, дв-ох, грош-ей*; у дієслова – 6 голосних і 4 приголосні /м, ш, т, т': *гой-ат', кохай-еш, да-мо, гр'укну-ти*. У P1 іменних частин мови реалізовані 5 голосних /а, о, і, и, е/ й 1 приголосна /м/: *рук-*

ам, кіл'к-ох, йіхн-ій, чудов-ій, ц-ей, багат'-ма; у P2_ф – усі 5 приголосних /й, м, в, х, с/ і лише 2 голосні /и, а/: *веселков-ій, душ-ам, край-ів, н-их, в-ас; сан'-ми, віс'-ма*. Позиції трифонемних морфів P1, P2, P3 (VCV) в іменних частин мови займають 6 голосних і 4 приголосні /в, м, й, г/: *пан-ове, дв-ома, т-оюу, йаснолиц'-ійі, кийівс'к-ого*; у дієслова – 4 голосні /о, е, и, і/ та 2 приголосні /м, т/: *дай-ете, читай-емо, крой-ите, вод-имо*. У початковій P1 та фінальній P3 і м е н н и х морфів задіяні всі голосні /и, а, і, у, о, е/: *двер-ума, дим-ові, щаслив-ійі, дв-ома, т-оюу*; у P2_с реалізовані 4 приголосні /в, м, й, г/ (*сургучев-айа, сот-ого, вс'-іма*); в дієслівних – 3 голосні в P1 /и, і, е/ (*мовч-ите, с'їятим-емо, нос'-імо*) і 2 /е, о/ у P3 (*на-д'їй-емо-с'а, бор-ете-с'а*); у P2_с – 2 приголосні /м, т/. У межах одного морфа всі голосні фонемні можуть займати P1 та P3, тобто їм властиве дзеркальне відображення: в 6 іменних морфах *-айа, -ійі, -ейе, -юу, -ими, -ого: добр-айа, ц'-ійі, гарн-ими*; 1 дієслівному *-ете: зневажай-ете*.

Усі позиції, крім P2_с, делімітативно навантажені, тобто всі голосні та 8 приголосних визначають межу флексійного морфа (виняток складає /г/).

Дослідження фонації, підтвердило закономірність, що "порівняно з голосними приголосні набагато сильніше закріплені за позицією" [3, с. 4] не лише в межах складу, а й у межах флексій: *-ам, -ем, -ом, -им, -ім; -имо, -емо, -імо, -ими, -ами, -іми, -ому, -ома, -их, -іх, -ох, -ах; -ій, -ій, -ей, -ої; -ойі, -ейу, -ейі, -ейе, -айа, -юу, -ійі, -оюу; -ів; -еві, -ові, -ове; ім', -им', -ум', -ам', -ем'; -ите, -іте, -ете*. Статистичні показники реалізації фонем загалом у флексивній системі й у конкретних частиномовних морфах також підтверджують цю закономірність (табл. 2).

Таблиця 2. Статистичні обсяги фонем у флексійних морфах

Фонемі	На матеріалі 151 морфа				На матеріалі 63 морфів (виключаючи омонімію)			
	Кількість	Розподіл за позиціями			Кількість	Розподіл за позиціями		
		Всього 319	P1	P2		P3	Всього 142	P1
а	25	17	2	6	12	7	1	4
о	40	32	1	7	16	11	1	4
у	22	8	0	14	8	3	0	5
і	42	30	0	12	17	12	0	5
е	32	8	1	6	18	12	1	5
и	39	26	2	11	15	10	2	3
г	4	0	4	0	1	0	1	0
в	7	0	7	0	4	0	4	0
й	34	0	34	0	12	0	12	0
м	47	5	42	0	20	4	16	0
х	12	0	12	0	4	0	4	0
с	1	0	1	0	1	0	1	0
ш	3	0	3	0	3	0	3	0
т	5	2	3	0	5	2	3	0
т'	6	1	5	0	6	1	5	0

У флективній підсистемі у Р1 двофонемних морфів найбільш уживаними є голосні /i/ (15), /u/ (17), у Р2 голосні /a, u/ мають одиничні реалізації (по 2). З-поміж приголосних у Р1 переважає /m/ (19); у Р2 наближені до цих показників /й, x/, що мають по 12 вживань. Співвідношення реалізації фонем у Р1:Р2 є контрастним: для голосних – на користь Р1 (/a/ – 7:2, /e/ – 7:1, /u/ – 15:2; /i/ – 17:0); для приголосних – на користь приголосних (/m/ – 4:19).

У Р1 трифонемних морфів за спадом уживаності фонем розгашуються так: /o/ (20), /i/ (11), /e/ (10); у Р3 – /i/ (13), /y/ (12); у Р2 найбільш уживаними є /m/ (22), /й/ (21). Реалізація голосних у Р1 і Р3 дуже близька для: /a/ – 5:4, /u/ – 7:9, /i/ – 10:12; значне розходження властиве /o/ – 11:7, /o/ – 20:8.

Позиційний розподіл фонем за диференційними ознаками (ДО) виявив, що в усіх позиціях як іменні, так і дієслівні морфи реалізують усі голосні переднього і заднього ряду. У Р2 не актуалізовані голосні високого підняття, у Р3 іменних морфів задіяні голосні всіх ступенів підняття, у Р2 і Р3 у дієслова представлені лише голосні середнього підняття /o, e/ (за винятком флексії інфінітива *-tu*). Позиційний розподіл голосних у флексійних морфах не тотожний ні за кількісними, ні за якісними характеристиками, і тому виступає своєрідним десигнатором іменних та дієслівних морфів.

Позиційний розподіл приголосних фонем за ДО показав, що сонорна /m/ займає всі можливі для них позиції в іменних та дієслівних морфах: Р1 в іменних морфах займає лише сонорна /m/, у дієслівних – /m/ і глуха /t/. В іменній позиції Р2 перевага надається сонорності /m, v, й, x, c/, а в дієслівній – шуму /t, ш, м/. У середній позиції Р2_c іменних морфів представлені сонорні /m, v, й/ і дзвінка /t/, у дієслівних – сонорна /m/ і глуха /t/. Сонорність є спільною ознакою для фонем у різних позиціях іменних та дієслівних морфів. Актуалізація глухості в початковій позиції флексійних морфів Р1 вирізняє дієслівні морфи.

У двофонемних морфах приголосні /m, t/ у Р1, як і голосні /a, o, e, u/ у позиції Р2, кількісно обмежені (*-ми, -ма, -мо, -ти, -те*), а самі морфи зі структурою CV належать до периферійної підсистеми і, швидше, становлять виняток у системі флексійних морфів, ніж її норму. Вони мають майже ідентичний (виняток дієслівні *-те, -ти*) набір фонем до обернених морфів VC: **om ↔ mo, mu ↔ um, ma ↔ am**: банк-**om**, десят'-**om**, грай-**mo**; гр'іш-**ми**, нов-**ум**, одн-**ум**, трат-**ум**; багат'-**ма**, бат'к-**ам**, племен-**ам**. Отже, ступінь розрізнення морфів (так само, як і словоформ [1, с. 8, 9]) залежить від позиційного розподілу фонем.

У флексіях фонемі мають різне функціональне навантаження. Функціональне навантаження залежить від довжини конститутивних одиниць [12, с. 500]. Особливо виразно дистинктивну роль виявляють голосні в початковій позиції Р1 дво- і трифонемних флексій іменних частин мови

та дієслова, зміна яких конститує інший морф: **-ам, -ем, -ом, -им, -ій; -ий, -іій, -ей, -ої; -ут', -ам', -ум', -ем'; -еш, -иш, -єві, -ові, -емо, -имо, -імо; -ете, -ите, -іте, -ома, -іма, -ума; -ому, -ему; -ою, -єю; -ої, -ей;** а приголосні – у фінальній P2: **-ам, -ас, -ах, -ам', -ім, -іх, -ів, -ій, -ім', -іш; -иш, -ум'; -им, -их, -ий; -ей, -ем, -еш, -ем'; -ох, -ом, -ої.** Меншу кількість морфів розрізняють голосні у фінальній позиції P3: **-іми, -імо, -іма; -ої, -ою, -ей, -єю** та приголосні P2_c: **-ете, -єїе**, а також голосні у двох позиціях P1 і P3: **-ами, -ума.**

З погляду сигніфікативного навантаження вагомими є всі позиції, оскільки розрізнення флексій ґрунтується на розподілі фонем за позиціями, що сприяють розрізненню граматичних значень: іменників – Д. в. мн. (**бат'к-ам, подорож-ам**), Ор. в. одн. (**приятел-ем, пол-ем; лош-ам**), Р. і Зн. в. мн. (**печ-ей, ос-ей, плеч-ей**); дієслів – 1 ос. мн. (**читай-ем**), 2 ос. мн. (**читай-ете**); прикметників – Н. в. (**гарн-ейе**); числівників – Ор. в. (**багат'-ма**); займенників – Н., З. в. одн. (**ц-ей**).

З погляду перцептивного навантаження, яке базується на впізнанні й ототожненні значеннєвих одиниць мови, що здійснюється завдяки не тільки єдності значення, а й завдяки єдності фонемного складу, особливо визначальною є P2, яка контрастує на тлі інших афіксів, зокрема суфіксів (**-ик-, -ок-, -ек, -ак-, -ан', -ун-, -ин-** і т. ін.) та префіксів (**од-, од'ї-, об-, об'ї-, із-, із'ї** і т. ін.).

Таким чином, розподіл фонем за позиціями у флексійних морфах виявляє такі типологічні особливості:

1) голосні можуть займати 3 позиції з визначених 4 – P1, P2_ф, P3: **-ий, -ми, -ими, -ом, -мо, -имо**; 2) голосні у трифонемних морфах одночасно можуть займати початкову та кінцеву позиції: **-аїа, -ого, -ейе, -іїї, -ими, -йїу**; 3) приголосні заповнюють також 3, але інші позиції – P1, P2_c, P2_ф: **-ма, -мо, -ми, -ти, -те, -ах, -ох, -ого, -ите**; 4) лише сонорна /м/ заповнює різні позиції і є найчастотнішою за вживаністю: **-мо, -им, -емо**; 5) сонорні /й/, /в/ реалізуються у позиції P2_c та P2_ф: **-ий, -ейї, -ів, -овї**; при цьому /й/ – друга за вживаністю (після /м/); 6) глухі /х, ш, с, т'/ можливі лише у P2_ф: **-іх, -еш, -ас, -ум'**; 7) для дзвінкої /г/ можлива лише одна P2_c: **-ого**; 8) глуха тверда /т/ заміщує P1 та P2_c: **-те, -ти, -ите**; а м'яка – лише фінальну позицію: **-ум', -ам', -ем', -ум', -ім'**; 9) фонемні, здатні заповнювати кілька позицій, мають різні кількісні показники в цих позиціях; 10) фонемні у флексіях виявляють різну позиційну активність, що корелює з довжиною морфів.

1. Дмитренко С.Н. Функциональная нагрузка фонем в фонологических оппозициях в современном русском языке // Фонемы русского языка, их сочетаемость и функциональная нагрузка. – М., 1985; 2. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – Л., 1979; 3. Зубкова Л.Г., Скалзуб Л.Г. Универсальные закономерности словотворения и сегментная организация слова // Мовознавство. – 1983. – № 6; 4. Лингвистический энциклопедичес-

кий словарь. – М., 1990; 5. Ломтев Т.П. Фонология современного русского языка. – М., 1972; 6. Оливеруус Зд. Ф. Морфемы русского языка. – Praha: Universita Karlova, 1978; 7. Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української мови. – К., 1970; 8. Савченко И.Ф. Типология фонемной структуры морфем / На материале префиксальных прилагательных украинского языка / Дис. на соиск. уч. ст. канд. филол. наук: 10.02.02. Киевск. гос. ун-т. им. Т.Г.Шевченко. – К., 1990; 9. Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания. – 1966. – № 4; 10. Тоцька Н.І. Голосні фонемні української літературної мови. – К., 1973; 11. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М., 2000; 12. Zubkova L. G. The typological determinant and sound structure of language // Proceeding of LP'96, edited by B. Palek. Copyright © 1997 by Charles University Press.

Сергій Різник

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СПОЛУЧУВАНІСТЬ ВІДДІЄСЛІВНИХ ДЕРИВАТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У мовознавчій науці переважна більшість дослідників, які вивчають категоріальні властивості слів і на підставі цих властивостей здійснюють їх систематизацію, визнають доцільність використання гетерогенного (а не гомогенного) принципу виділення лексико-граматичних класів слів. Фахівці ж з логіки вважають, що вибудувати струнку і внутрішньо несуперечливу класифікацію певних понять можна, лише взявши за основу тільки один з критеріїв, але за цим принципом досі не вдалося здійснити досконалого поділу слів на лексико-граматичні класи, оскільки ці класи формуються через взаємодію лексичної, морфологічної і синтаксичної складових мови. Тому, даючи слову лексико-граматичну характеристику, ми враховуємо: 1) його лексичне значення; 2) морфологічні характеристики; 3) синтаксичні функції слова і його здатність вступати у граматичні зв'язки з іншими словами.

Значущість цих критеріїв різна. Більшість дослідників домінантним вважають семантичний критерій, оскільки слова у мові дістають граматичну спеціалізацію, будучи виразниками різних лексичних значень.

Як зауважує дослідниця Н. Слюсарева, знакова індивідуальність слова визначає синтаксичні параметри одиниці [7, с. 209]. Тобто кожна частина мови окреслюється певним колом слів, які формують її категоріальні риси, забезпечують стійкість і визначають межі. Ядро класу має узагальнене граматичне значення – корелят лексичного значення слова. Воно виконує первинні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції [4, с. 20].

Узагальнене граматичне значення, що сформувалося на основі предметного значення ядра лексико-граматичного класу слів, формує

категоріальне значення частини мови. Граматичні категорії – це узагальнені характеристики класів слів, і в них, за висловом І. Мещанінова, відображуються тільки ті поняття, які набувають у мові свого формального вираження засобами морфології або синтаксису [6, с. 237].

Дієслово як синтаксичний центр, довкола якого формується і вербалізується предикативність речення, є, за висловом В. Виноградова, найсильнішою за змістом частиною мови [1, с. 337]. Тому логічним є те, що вивченню граматичних властивостей саме цієї частини мови дослідники надають особливого значення.

З-поміж власне дієслівних категорій, таких як *категорії часу, способу, виду*, останнім часом дослідники називають і категорію *валентності* [2, с. 123]. Під валентністю тут розуміють той факт, що ознакові слова вимагають певних контекстних партнерів (іменників) із відповідними семантичними характеристиками і виключають інших контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками. У валентнісній семантиці дієслова виділяють до семи значень: суб'єкт, об'єкт, адресат, знаряддя, вихідний пункт, кінцевий пункт і шлях руху як локативи [5, с. 19-25].

Якщо ж виходити з того положення, що валентність – це вимога щодо *обов'язкової* наявності поширювача при тому чи іншому семантично недостатньому члені речення для компенсації його інформативної недостатності (саме так трактують цю категорію більшість лінгвістів), то валентне число для дієслова слід було б обмежити числом 3, як це ще в середині минулого століття зробив французький синтаксист Люсьєн Теньєр [9, с. 121, 250].

Причому один із цих поширювачів – суб'єкт, а два інші – іменники з об'єктним значенням. Але предметом уваги в цій статті є не валентність дієслова, а те, що зумовлює обов'язкову сполучуваність слів, які деривативно є похідними від дієслова. Синтаксисти вважають, що структуру синтаксичної сполуки, утвореної на базі девербатива, зокрема характер зв'язку між словами, значною мірою може визначати слово, від якого утворений головний компонент цієї сполуки. У цьому контексті дослідниця П. Горна, трактуючи у згоді з традиційною граматиною дієприкметники як форми дієслова, пише: "Природно, виникає питання, куди ж віднести словосполучення зі стрижневими словами, що є формами дієслова? Словосполучення цього типу належить розглядати як різновиди дієслівних словосполучень, позаяк вони і за структурою, і за характером поширення залежними словами, і за характером зв'язку компонентів всередині словосполучення, і за семантикою повністю повторюють власне дієслівні словосполучення." [3, с. 39-40]. Однак, як слушно зауважує З. Терлак, думка про структурну адекватність дієприкметникових сполук дієслівним не підтверджується фактами мови [10, с. 63]. Адже тільки частина ад'єктивних словосполучень може повторювати дієслівну структуру. Серед словосполучень із залежним родовим відмінком це деверба-

типи *удостоєний* (нагороди), *навчений* (прийомів), *позбавлений* (ласки), *налитий* (води) (пор.: *удостоїти* (нагороди) – *навчити* (прийомів), – *позбавити* (ласки), – *налити* (води): *Й душа моя, у кригу не закута, мов березнева гілка в заметіль, **налита** соку й пружного чекання* (А. Малишко). Як бачимо, значення родового приад'єктивного в цих випадках тотожне значенню родового придієслівного. З. Терлак пояснює цю тотожність об'єктною функцією залежного компонента, яка зберігається в позиції при прикметникові.

Разом із тим привертає увагу ряд ад'єктивних девербативів, які не повторюють дієслівної сполучуваності. Наприклад, дієслова *наповнити*, *словнити*, *напоїти*, *набити* та ін. передбачають об'єкт в орудному відмінку (*наповнити водою*, *сповнити враженнями*, *напоїти соками*, *набити людьми* і под.) Ад'єктиви ж, зберігаючи здатність поєднуватися з орудним відмінком, передбачають при собі об'єкт також і в родовому відмінку: *І сам я на рідній Україні наповнений сонця-блакиту* (А. Малишко); *Повна церква є набита народу* (А. Головка); *Сняться в ночах, напоєні ласки і сили, ті задумливі очі, що світ полонили* (А. Малишко). Очевидно, така сполучуваність зумовлена семантикою спільнокореневого і близького за значенням прикметника *повний*. А лексеми *напоєний*, *набитий* у наведених контекстах є йому синонімічними. Дослідники зауважують тут цікаву річ, яка, на наш погляд, виявляє певну закономірність: вжиті при девербативах іменники з абстрактним або переносним значенням, як правило мають форму родового відмінка, а іменники з конкретним предметним значенням у переважній більшості випадків вжиті в орудному відмінку: *Нас було двоє у вересневій ночі: криниця, сповнена водою, і я, сповнений спраги* (Ю. Мартич).

Сполучуваність віддієслівних прикметників з давальним відмінком є значно активнішою і семантично різноманітнішою, ніж з родовим. Очевидно, це пов'язано з тим, що давальний відмінок є однією з найпоширеніших форм придієслівного об'єкта.

Деривати дієслів *повідомити*, *вручити*, *адресувати*, *послати*, *призначити* і подібних повторюють дієслівне керування адресатом, а придієслівний прямий об'єкт при них трансформується в суб'єкт. Пор.: *повідомити сестрі новину* – *повідомлена сестрі новина*; *вручити адресатові лист* – *вручений адресатові лист*; *адресувати інвалідам допомогу* – *адресована інвалідам допомога*; *послати другові листівку* – *послана другові листівка* і т. ін. Але є ряд девербативів, у яких сполучуваність з давальним відмінком не мотивована дієслівною валентністю: *знайомий геологам*, *відомий землякам*, *зрозумілий учням*, *видимий оку* тощо. Очевидно, сполучуваність з об'єктом у таких дериватів розвинулась у предикативній позиції і належить до власне прикметникового типу валентності. Пор.: *цікавий дітям*, *рідний серцю*, *милий оку*, *тісний плечам*, *зручний тілу* тощо.

Залежний іменник у знахідному відмінку, будучи обов'язковим компонентом словосполучення з перехідним дієсловом, при віддієслівних прикметниках вживається вкрай рідко. Це зумовлено нерегулярністю утворення та обмеженістю функціонування дериватів на *-уч-*, *-юч-*, *-ач-*, *-яч-* від перехідних дієслів. З. Терлак звертає увагу на те, що така сполучуваність спостерігається в письмових джерелах позаминулого століття і сприймається архаїчної [10, с. 78]: *А Бог дивиться, чи є ще взискающий Бога? Нема добро творящего, нема ні одного!* (Т. Шевченко). *Цілюю щиро Вас і діточок. Поважаюча Вас Леся* (Леся Українка). Щодо сучасного стану мови, то більшість мовознавців вважають форми активних дієприкметників периферійними в морфологічній системі української мови віддієслівними похідними [8, с. 441] і характеризують їх як суто книжкові витвори, значна кількість яких трансформувалася в якісні прикметники, втративши потребу в прямому об'єкті (пор.: *плачущий, родючий, палючий, тягучий, співучий* тощо). А очевидна обмеженість вживання знахідного відмінка при девербативах є ще одним доказом того, що природу їхньої сполучуваності не можна трактувати як суто дієслівну.

Найпродуктивнішою моделлю словосполучень віддієслівного прикметника з іменником є сполуки з орудним відмінком. Значення об'єкта в таких сполуках може бути різним. 1. Суб'єкт, особа, яка своєю дією створює ознаку предмета: *вишитий матір'ю, освоєний чужинцями, створений скульптором, розбуджений рибалкою, розбитий кішкою* тощо. Напр.: *Ткана матір'ю біла сорочка вся кров'ю завітчана* (О. Гончар). 2. Предмети, що заповнюють певний простір чи вміст інших предметів: *набитий пір'ям, наповнений яблуками, загромаджений меблями, уставлений технікою, всіяний квітами, встелений килимами* і под.: *Друга половина хати густо заставлена столами й лавками* (В. Бабляк). 3. З наряддя чи засіб дії: *написаний пензлем, сполоханий пострілом, зігрітий долонями, підбадьорений словом, прикритий зонтом* тощо: *Брачник Василь, файний веселий легінь, загинув у бійці з ворожим родом, посічений топірцями* (М. Коцюбинський). 4. Матеріал чи речовина, яка видозмінює об'єкт: *підбитий хутром, вишитий соломкою, покритий поливою, розцяцькований брязкальцями, збризнутий водою, побілений вапном. Серед хати стояв застелений білою скатертю стіл* (І. Нечуй-Левицький).

На перший погляд, така сполучуваність девербативних сполучень є повторенням дієслівно-об'єктних сполук (крім першої семантичної групи, де орудний відмінок має значення суб'єкта), бо можна легко трансформувати віддієслівно-об'єктну сполуку в вербально-об'єктну: *наповнивши яблуками – наповнити яблуками, зігрітий долонями – зігріти долонями, побілити вапном – побілити вапном* тощо. Але ж у зіставлюваних парцях дієслова є тривалентними, тобто передбачають при собі суб'єкт піворуч, а припоруч, крім

об'єкта в орудному, ще й обов'язковий об'єкт у знахідному відмінку, як перехідні дієслова. Отже, сполука *наповнена книгами валізка* трансформується в сполуку *наповнити книгами валізку, зігріта долонями рука – зігріти долонями руку* тощо. У випадку з приад'єктивним суб'єктом сполука взагалі трансформується в підметово-присудкову пару: *убитий горем чоловік – горе убило чоловіка, випрані дощами вітрила – дощі випрали вітрила, врятований гусьми Рим – гуси врятували Рим* і под. Отже, можна зробити висновок, що сполучуваність віддієслівних дериватів формується не виключно в силу сполучуванісних властивостей дериваційної бази (в цьому випадку – дієслова), а значною мірою є власною категоріальною характеристикою відповідних семантичних груп новоутворених віддієслівних прикметників. І тут цілком нормальною і прогнозованою є подібність їхніх синтаксичних властивостей до дієслівних, адже, маючи спільну сему, вони мусять вступати в семантичні зв'язки з тими самими актантами. Але їхня категоріальна відмінність, тобто приналежність до різних лексикограматичних класів слів, зумовлює і відмінність (принаймні, не повну тотожність) граматичної форми цих актантів.

1. *Виноградов В.В.* Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1986; 2. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1992; 3. *Горная П.Г.* Адъективные сочетания современного украинского языка в сопоставлении с русским: Дис. ...канд. филол. наук. – К., 1972; 4. *Кузьмич О.М.* Віддієслівні утворення в українській мові. – Л., 1996; 5. *Масицька Т.Є.* Семантико-синтаксична валентність дієслова. – Луцьк, 1996; 6. *Мецианинов И.И.* Члены предложения и части речи. – Л., 1978; 7. *Слюсарева Н.А.* Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. – М., 1986; 8. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К., 1997; 9. *Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса. – М., 1988; 10. *Терлак З.М.* Ад'єктивні словосполучення з об'єктними відношеннями у сучасній українській літературній мові. Дис. ...канд. филол. наук. – К., 1982.

Ірина Голубовська

БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ ЯК ВІДБИТТЯ МІФОЛОГІЗОВАНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Безособові речення слов'янських мов завжди були важливим об'єктом наукового лінгвістичного аналізу з огляду на їхню особливу структурну будову та неповторність семантики. Вони досить повно описані в межах панівної в мовознавстві ХХ ст. структурно-семантичної парадигми [2; 6; 7; 8]. Антропологічна парадигма мовознавчого знання окреслила новий ракурс розгляду таких синтаксичних утворень, коли дослідник намагається інтерпретувати безособові речення як такі, що виражають специфіку вияву етнічного суб'єкта в синтаксисі. Справді, якщо в семан-

тиці особових двоскладних речень основною фігурою є людина -- суб'єкт дії або стану, який поєднує в собі "... дві ролі – агенса і джерела сили (каузатора і виконавця дії)" [1, с. 796], то в безособових реченнях агенсом виступає якась сила, що локалізується поза людиною чи всередині людини, проте джерело цієї невизначеної сили не експліковано: *У садку поміж деревами понасихпало кучугури* (Панас Мирний); *Добре довго пам'ятається, а злеє – ще довше*. Дія в безособових реченнях виступає некерованою і неконтрольованою, більше того, часто-густо події, стани, що описуються безособовими реченнями, не підвладні людському розумові: *Однак мене морозить. Щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілу* (М. Коцюбинський), *Цілісінький день мене і терло, і м'яло, і ходити не давало* (Панас Мирний).

Власне граматичний аспект феномена безособовості вивчений вже досить добре, чого не можна сказати про безособові речення, розглядувані в когнітивному модусі інтерпретації. Когнітивний міжмовний підхід дозволяє трактувати безособові речення української та російської мов як особливі національно-специфічні когнітивні моделі синтаксичного мовного рівня, що визначають параметри взаємодії етнічної особистості з навколишнім світом. У безособових реченнях представлений дуже своєрідний тип агенса (радше псевдоагенса): особа – суб'єкт, будучи центральною фігурою висловлення, виявляється підпорядкованою якійсь невідомій зовнішній або внутрішній силі. У зв'язку з цим можна висловити гіпотезу про більший порівняно з іншими етносами вплив ірраціонального на психічне сприйняття українця, рефлексія чого виявляється у безособових синтаксичних структурах.

Розглянемо українські рефлексивні речення зі зворотним дієсловом на *-ся* та пасивним суб'єктом, вираженим іменником або займенником у давальному відмінку. Речення подібного типу відповідають семантичній структурі: суб'єкт стану – стан (внутрішньо притаманний суб'єктові, чи такий, що сприймається ним ззовні): *Мені не спиться; Йому погано працюється на новому місці; Учора мені щось не читалося; Як Вам живеться?; Добре лежиться матері та доньці удвох; Не дуже таланило та щастило йому у житті; Їй на мить здалося, що ніхто не вмирав, і зараз батьки повернуться з роботи. (Ні, у вас чудна натура, ви, наприклад, казали, що вам тут не пишеться, а тим часом ви на лоні природи (Леся Українка), Чую я – не спиться щось могому парубкові (Марко Вовчок), У сні зайшов я в дивну долину. Було так ясно, тихо, легко в ній, що бачилось мені: не йду, а лину (І. Франко), Мені ввижається, як в тихім, ріднім колі старий дідусь навча своїх онуків (Леся Українка), Вітер свистів Гафійці у вуха, а їй здавалось, що її кличуть (М. Коцюбинський), Гурій спав. Йому, сердешному, и не спилось, що до машищечком робилось (Т. Шевченко), А про онука онукового, який уже*

доводився батьком Микиті й Грицькові, пам'яталося, що був він упертий та настирливий..., скажений на роботу й гарячий серцем (Ю. Яновський), Дівчі, тричі зробив що – уже йому й не хочеться, уже йому новинку подавай (Панас Мирний), Є ж на світі незвичні люди, яким ні в чому не таланить (М. Стельмах)).

Як бачимо, у наведених реченнях суб'єкт виступає не активним началом, а пасивним "експерієнцером", який відчуває на собі непереборну дію невизначеної сили, що детермінує його інтелектуальний, емоційно-вольовий і фізичний стан.

Зупинимося детальніше на аналізі тих синтаксичних структур, які містять предикат, виражений дієсловами, що позначають внутрішній стан людини. Вони відповідають структурній формулі: Dative (noun animated) + Verba mentis: мені хочеться, йому кортить, їй вірилось, йому мріялось тощо. Ця дативна модель легко трансформується в номінативну з відновленням активного суб'єкта: я хочу, він дуже хоче, вона вірить, він мріє. Проте при подібній трансформації відбувається суттєва втрата семантики: навіть пересічному носію мови зрозуміло, що "я хочу" семантично нерівноцінне "мені хочеться". Слід відзначити, що подібні структури мають імпліцитну семантику невизначеності, неясності, яка в цілому дуже характерна для російського та українського художнього дискурсу [1, с. 814 – 846]. Наприклад: укр. *Йому все щось верзлося, і в маячні він кликав дідуся* (М. Коцюбинський), *Десь за двором щось ревноло* (А. Головка), *Очі важко було розплющити..., в потлицию щось гупало від кожного необережного повороту* (Ю. Смолич); рос. *Ей уже давно хотелось **какой-то** необыкновенной любви, Хотелся **чего-то** такого..., Мечталось о **чём-то** неясном, но приятном.*

Розглянемо один із підвидів дативної конструкції в українській мові, де функцію предикатів виконують безособові модальні слова зі значенням облігаторності, необхідності або неможливості (*треба, необхідно, слід, не можна*), що надає відповідного модального відтінку всьому безособовому реченню у цілому, наприклад: 1) *Мені треба/потрібно/необхідно/слід виконати вчасно цю роботу*; 2) *Йому не слід/ не можна палити цигарки*.

Трансформуємо речення у двоскладні особові, з активним суб'єктом: *Я повинен/мушу/маю/виконати вчасно цю роботу*; 2) трансформація в агентивну конструкцію неможлива без втрат у загальній семантиці речення: пор.: *Він не повинен палити цигарки, Він не може палити цигарки*.

Зіставлення дативних (пацієнтивних) і номінативних (агентивних) модальних конструкцій дозволяє зробити деякі висновки:

- у номінативних конструкціях порівняно з дативними підсилений елемент внутрішньої переконаності в необхідності здійснення вказаної дії, а іноді й імперативності;

- у дативних конструкціях домінує елемент зовнішньої примусовості, необхідності здійснення дії всупереч своїм внутрішнім установкам.

Семантично близькими до безособових речень дативної структури виявляються безособові речення, які відповідають іншій структурно-семантичній схемі: "знахідний відмінок пасивного суб'єкта + перехідне дієслово", "суб'єкт стану / об'єкт дії – стан як результат цієї дії": *Його нудить/трясе/смикає/пече/пихоманить; Її тягне до коханого; Мене аж смикнуло; Його тіпає від подібних* розмов. Крім загальної синтаксичної особливості, яку можна визначити як "неагентивність", у таких реченнях є ще одна семантична властивість: дія позначена як така, що відбувається поза волею агенса. Невизначена зовнішня сила, виступаючи незалежно від людини сутнісно, зумовлює пасивний стан суб'єкта, поширюючи на нього радіус своєї дії. Ситуація, що фіксується подібними реченнями, надто далека від того, щоб бути контрольованою: вона повністю панує над людиною, де остання виступає лише статистом: *А то й ніч холодна, а питу... просто сушить всередині*" (О. Гончар), *Сама [Маруся], як вогонь, гаряча, а її трусить так, що й сказати не можна!* (Г. Квітка-Основ'яненко). Предикати подібних речень, виражені або третьою особою однини теперішнього часу, або середнім родом минулого часу (*пече, смокче, трясе, душить, трясло, м'яло, душило, тіпало*) не позначають конкретної акції, а лише оцінюють її "... як некеровану асоціальною дію, подібну до дії тварин, що вирвалися з-під контролю" [2, с. 813]. Ця стихійна за своєю природою дія частіше виявляється для людини негативною, ніж позитивною, представляючи реальний світ в українському семантичному континуумі наповненим таємничими, незбагненими, не підвладними контролю з боку людини подіями. Пояснення цього, ймовірно, криється у тісному зв'язку української мови з народно-фольклорними традиціями, що свідчить про певну міфологізованість свідомості українців, яка, щоправда, притаманна усім східнослов'янським етносам (див. у зв'язку з цим цікаву статтю І. Кононенка "Національно-мовна картина світу: зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов)" // Мовознавство. – 1996. – № 6).

Розглянемо, як перекладаються безособові конструкції української мови китайською.

Жінку вбило блискавкою – Nuren bei lei da si le (букв. "жінка блискавкою вбита"). *Їм не судилося бути разом – Tamen zhu ding bu neng zai yiqi* (букв. "вони призначені не бути разом").

Дівчина зустрілася йому на вулиці – Ta zai jie shang [yiwaidi] yujian le *gunian* (букв. "він на вулиці [несподівано] зустрів дівчину").

Як свідчать наведені приклади, дативній пацієнтивній українській синтаксичній конструкції протиставлена номінативна агентивна синтаксична конструкція китайської мови, у якій суб'єкт представлений активним дія-

чем. Подібні перекладні відповідники видаються вельми показовими з двох причин: по-перше, вони відносять українську, з одного боку, і китайську – з другого, до мов різної синтактико-типологічної структури (пацієнтивної і агентивної); по-друге, вони дозволяють робити певні висновки стосовно характеру етнофілософій, утілених цими мовами. В англійській мові, наприклад, розвинута номінативна конструкція, що виступає певним видом каузативної (причому каузація позитивно пов'язана з волею людини [5, с. 171]) й описує світ в термінах причинно-наслідкових логічних відношень, натомість в українській і російській мовах поширені дати-вна й акузативна експерієнцерні конструкції, у яких пасивний суб'єкт не здатний контролювати події, що з ним відбуваються, а самі події постають загадковими, незбагненими і часто-густо ворожими щодо людини. На думку Н. Арутюнової, культурно-мовне значення безособових речень стає зрозумілим у контексті того поняттєвого фону, який утворюють концепти стихії та волі: "Фактор стихії виявляється в реченнях типу: *Занесло, Выреалось* (рос.); фактор волі – в моделі *Не пишется; Хорошо работается; Не уходилось что-то* (рос.). Стихія діє активно, воля – пасивно" [1, с. 814]. Хоч за традиційною синтаксичною типологією українська, російська, англійська та китайська належать до мов номінативної будови, яка протиставляється ергативній (баскська, деякі кавказькі мови), подальший аналіз деяких синтаксичних аспектів мов номінативної будови дозволяє виявити такі мови, у яких реалізується, за свідченням Ч. Баллі, "агентивний підхід до життя", акцентується увага на дійсності і на акті волі ("я роблю", "я хочу"); при пацієнтивній орієнтації в мові акцентується "безсилля" і пацієнтивність ("я нічого не можу зробити", "зі мною трапляються різні речі") [4, с. 55-76]).

Підсумовуючи викладені думки щодо проблеми мовної агентивності та пацієнтивності, логічно припустити, що "агентивні мови" так само, як і "пацієнтивні", нав'язують своїм користувачам певні психоповедінкові стереотипи, визначаючи тим самим життя і майбутнє цілих етносів, не кажучи вже про окремих їхніх представників: "Людина, яка вростає в певну мову, перебуває протягом усього свого життя під впливом своєї рідної мови, що справді думає за неї... У цьому розумінні мова є долею для кожної людини, мова народу – доленосною силою для спільноти" [3, с. 168].

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1999; 2. Брицин В.М. Однокладні речення в українській мові: до питання методології їхнього дослідження // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 81-87; 3. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. – М., 1993; 4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996; 5. Вежбицкая А. Семантические универсали и описание языков. – М., 1999; 6. Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения в современном русском языке. – М., 1958; 7. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982; 8. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. редакцією І.К. Білодіда. – К., 1972.

СЕМАНТИКА СЛОВА І ТЕКСТУ

Лілія Невідомська

ІМПЛІЦИТНІСТЬ КОНОТАТИВНИХ КОМПОНЕНТІВ ЛЕКСИЧНОЇ СЕМАНТИКИ

Поняття конотації та імпліцитності активно вживаються в лінгвістиці. Незважаючи на це, їхній зміст мовознавці визначають по-різному, що впливає на виявлення фактів прихованості конотативних компонентів лексичної семантики.

У пропонованій статті ми ставимо за мету з'ясувати, якою мірою ука-заним компонентам властивий імпліцитний спосіб вираження. При цьому орієнтуємося на трактування конотації, яке поширене у працях, що ре-презентують передовсім лінгвістичну спрямованість її вивчення з прита-манними для нього лексикологічним, стилістичним, культурологічним відгалуженнями [5; 10, с. 183; 15, с. 3].

На наш погляд, конотацію доцільно розглядати як один із макроком-понентів інтегрованого словесного значення, що насамперед охоплює узуальну чи оказіональну емотивну та оцінну семантику, супровідну до денотативного макрокомпонента, і викликає експресивний ефект при функціонуванні лексичної одиниці в комунікативних актах, певним чином взаємодіючи зі стилістичною інформацією про мовленнєву ситуацію, в якій відбувається спілкування. Щоб відповісти на питання про імпліцит-ність чи експліцитність вираження конотативної семантики, важливо роз-крити певні моменти її формування.

Якщо виходити з того, що в основі виникнення конотацій часто лежать "різноманітні асоціації, пов'язані в сприйнятті мовців з тим або ін[шим] позначуваним предметом" [16, с. 248; порівн. ще 10, с. 155], то необхідно визнати імпліцитну природу конотативних значень. Адже асоціації – це передовсім сфера імпліцитної інформації [8, с. 34]. Слово, виступаючи "сигналом певного зв'язку з тим чи іншим асоціатом" [9, с. 45], забезпечує усвідомлюване чи неусвідомлюване відтворення різноманітної інформації більш чи менш стійко асоційованої з його функціонуванням. Маємо на увазі не тільки "спливання" відкладених у пам'яті знань про взаємозв'язки між об'єктами дійсності, а й можливе відтворення "емоційних станів, пов'язаних із цим словом у минулому досвіді" [7, с. 161]. Отже, емоції, що збуджуються вербальними знаками з їх когнітивними значеннями і проявляються в людини як елементи властивих для неї моральних, естетичних тощо почуттів, творять емотивний компонент конотативної семантики, яка за своєю природою буває асоціативною й, з огляду на це, імпліцитною.

У мовознавстві прийнято розрізняти вираження емоцій і повідомлення про них [4, с. 645]. Причому об'єктивація емоційності в комунікативних актах досягається різними мовними засобами, зокрема за допомогою узуальних конотативів на зразок *неня, сестриця*, наприклад: *Моя сестрице, нене, / Моя дружино, подруго, дитя, / Для тебе пісню ту переповів я / Не для плачу та ніжнього ниття [...]* [М. Рильський].

Крім того, коло емотивно-оцінних виразників помітно розширюють оказіональні конотативи: *Ти! поганська, орангутанга сило! Залуна / колось же й над тобою грім рішучий / і вдарить в саму голову – за кров; / за пекло вдіяне, за яд ядучий, / що ти ним бризкаєш [...]* [П. Тичина]. У наведеному поетичному уривку маніфестація негативного почуття та несхвальної оцінності досягається комплексом засобів. Серед них і переносне вживання іменника *орангутанг* для окреслення у вірші "День настане" загрозливої сили фашистських загарбників у її нелюдських, антигуманістичних проявах. Згаданий іменник, який є назвою тварини, тут використано для характеристики людей. І хоч у тексті негативна конотація сприймається без особливих труднощів, все-таки її осмислення вимагає певних додаткових мисленневих операцій, які супроводжують осягнення саме імпліцитної інформації.

Зауважимо, що, крім зазначених узуальних й оказіональних конотативів, до емотивної лексики тяжіють і слова, зокрема іменники, що не виражають, а позначають почуття, стани, тобто описово повідомляють про них (*сум, туга, радість, горе, щастя*) чи називають певні події, реалії (*смерть, війна, перемога* тощо). У стилістиці подібні лексеми здебільшого не визначаються емотивами. Проте варто погодитися з тими дослідниками, які стверджують, що згаданим іменникам притаманне своєрідне емоційне тло, яке може створювати "особливу атмосферу емоційної оцінності" [12, с. 143].

У багатьох конотативів на основі асоціативного зв'язку, який часто кладеться в основу метафоричного перенесення, формується супровідний емотивний семантичний компонент, що стає їх постійною (інгерентною) ознакою, наприклад *ластівка – перен. Ласкава назва дівчини або жінки* [14, с. 452]. Натомість у слові, яке лише в певній комунікативній ситуації, відповідному контексті асоціюється із пережитими мовцями емоційними станами, почуттями, такі асоціації ведуть до виникнення супровідної емотивності, що є непостійною (адгерентною). У цьому випадку лексичні одиниці відзначаються тематичною конотаційною потенцією [13, с. 15], яка, напевно, є характерною і для лексем на зразок *радість*. Додамо, що прояви конотативної потенційності лексем та постійну конотативність, притаманну багатьом семантичним дериватам, зближує саме імпліцитний характер вербальної маніфестації емотивності.

Імпліцитність властива й для помітної кількості оцінних назв. Аналізуючи погляди різних дослідників на природу оцінки, ми дійшли висновку, що вона може об'єктивуватися у вигляді концептів, які вичерпують собою зага-

льно- чи конкретнооцінне значення спеціальних слів-предикатів, як-от: *гарний, гарно, поганий, погано, приємний, приємність, неприємний, неприємність* тощо. У цьому випадку не йдеться про власне оцінну конотацію, якщо трактувати останню як супровідний до денотативного семантичний компонент. Однак гострота протиставлення у мовознавстві денотації та оцінної конотації, мабуть, є дещо надмірною, якщо виходити із сутності самої аксіологічної семантики [порівн. 1, с. 179-180]. Чимало явищ мовці можуть кваліфікувати з погляду певних оцінних стандартів. Проте поляризація добра і зла, хорошого і поганого охоплює насамперед те, що потрібно для людини, задовольняє її духовні й матеріальні потреби, забезпечує досягнення певної мети. Цей суб'єктивний чинник формує широку сферу застосування в мові не тільки предикатів зі значеннями загальної чи конкретної оцінки, а також конотативів. Адже ніщо не заважає прагматично нейтральним лексичним одиницям, вільним від вираження суб'єктивного емотивно-оцінного ставлення до денотата, як слушно вказує М. Нікітін, отримувати певне прагматичне значення, похідне від взаємодії слова з контекстом і ситуацією мовлення [порівн. 11, с. 58-59]. А сприйняття наслідків такої взаємодії багатьох факторів спричиняє його ускладнення, властиве саме для імпліцитного вираження інформації. Зауважимо, що в певних випадках у контексті не тільки з'являється прихована оцінність, нашарована на денотативний макрокомпонент словесного значення, а й спостерігається усунування експліцитно вираженої позитивної емотивно-оцінної конотації та актуалізація протилежної: *Як повисмикував він із сирій землі оту морквочку, повисмикуй йому, царице милосердна, і повикручай йому ручечки й ніжечки, поламай йому [...] пальчики й сустаєчки* (О. Довженко).

Додамо, що певний ступінь імпліцитності простежується в уживанні самих загальнооцінних предикатів, які приховують у собі кваліфікативні ознаки, що часто потребують контекстної експлікації: *[...] коли трапляється їй хороший, неледачий чоловік, то нехай їй [Наталці Шулячівній] Бог помагає* (Т. Шевченко). Тут розкривається, інтерпретується прихований об'єктивний мотив позитивної оцінки (чоловік хороший, якщо він не ледачий). У цьому плані привертає увагу висновок Н. Арутюнової: "Розуміння оцінних предикатів не вимагає особливих зусиль, їх інтерпретація може викликати труднощі" [1, с. 185]. Крім того, такі предикати можуть уживатися без жодних уточнень. Таке функціонування теж стосується імпліцитності, бо тоді виявляється їх здатність конденсувати текст, що є характерним для усного мовлення: – *Як відпочив улітку? – Добре.*

Якщо йдеться про оцінні чи емотивно-оцінні конотативи, то їх імпліцитний чи експліцитний спосіб вираження супровідних значень певним чином відбивається і на типології конотації. З огляду на відповідне трактування цього явища дослідники пропонують різні класифікації конотативів [напр. 13, с. 15-17]. Зокрема, В. Шаховський з-поміж інших виділяє бінарну опозицію експліцитної та імпліцитної конотації [17, с. 30-31]. Мовознавець визнає імпліцитною конотацію, приховану в глибині семантики слова, доми-

слювану, проте не називає критеріїв, на які спирається згадана бінарна опозиція. Він лише ілюструє ці два типи конотації лексичним матеріалом англійської мови. Наведені дослідником приклади засвідчують, що, поперше, в основу розрізнення експліцитної й імпліцитної конотації кладеться розмежування за ознакою узуальність/оказіональність (імпліцитність ілюструється неологізми на зразок **babykisser** (політичний діяч, який під час передвиборної кампанії потискує руки робітникам і цілує їх дітей). Справді, okazіоналізми, що конотують емотивну, оцінну семантику репрезентують її прихованість, бо сприйняття значень та емотивних, оцінних співзначень значною мірою спирається на контекст: *Скільки тих було імперій, скільки царств і ненажерій, що гнітили простий люд!* (Г. Тичина).

По-друге, В. Шаховський у межах імпліцитної конотації розглядає т. зв. "погані" і "хороші" слова: **beauty** (краса), **fun** (розвага), **ugly** (потворний). Поділяючи думку, згідно з якою подібним лексемам властива тематично-конотативна потенційність, їх можна вважати здатними імплікувати в комунікативних актах відповідні семо- та аксіосеми.

Проте, з іншого боку, конотацію, характерну для переносного функціонування лексичних одиниць, згаданий дослідник трактує як експліцитну, що викликає певні застереження. Ми виходимо з того, що експліцитний спосіб вираження лексичної семантики передбачає безпосередню об'єктивацію лексичного значення, тобто воно сприймається шляхом звичайного розпізнавання відповідних експонентів знака, не вимагаючи при цьому якихось додаткових мисленнєвих операцій, помітної опори на контекст чи інші чинники. Натомість переносні значення (навіть узуальні), з огляду на специфіку свого формування, зберігають відчутну залежність від контексту, тобто для них характерний певний ступінь імпліцитності. А це не може не поширюватися і на співзначення, конотовані переносно вживаними лексемами. Тому конотацію, оперту на переносність лексичних значень, не доводиться розглядати як беззастережно експліцитну. Отже, незважаючи на системну закріпленість подібної конотативної семантики, вона все-таки залишається частково імпліцитною.

Виявляючи спосіб представлення оцінних, емотивних співзначень у структурі лексичної семантики, необхідно зважати на те, що оцінювання є "складна пізнавальна процедура", "акт, в якому афективний стосунок людини до зовнішнього світу постає в перетвореному вигляді, внаслідок чого формуються похідні емоції і раціональне судження про цінність предмета" [3, с. 45-46]. Така комплексність самого оцінювання, в якому взаємодіють об'єктивний і суб'єктивний моменти, емоційність та розмірковування, впливає на те, що і маніфестація конотативних компонентів інтегрованої семантики слів, які виступають засобом вербалізації знань про пізнаваний світ, також потребує певного домислювання.

Із викладеного випливає, що конотація на лексичному рівні у багатьох випадках репрезентує сферу імпліцитності. Причому такий висновок не обмежується об'єктивацією лише оцінно-емотивних конотативних компо-

нентів словесної семантики. Навіть при трактуванні, згідно з яким поняття конотації поширюють на супровідні значення соціально-політичного, національно-культурологічного характеру тощо, твердження про імпліцитність подібних нашарувань на денотативний пласт лексичної семантики не втрачає своєї ваги. Додамо, якщо в межах конотації розглядається широкий спектр співзначень на зразок жаргонічності, розмовності, діалектності, архаїчності, іномовності, ідеологічності, символічності явищ культури та под., то це не виключає можливості одночасного імпліцитного вираження ще й супровідних семантичних компонентів оцінності та емотивності.

Із виразного тяжіння конотації (в її вузкому чи ширшому трактуванні) до імпліцитності аж ніяк не впливає те, що в мові не існує засобів експліцитної маніфестації конотативних значеннєвих компонентів оцінності й особливо емотивності. Спостереження над українською лексикою, наслідки яких узгоджуються з результатами дослідження лексичного складу інших слов'янських і неслов'янських мов, засвідчують: одним із найпоширеніших способів експлікації згаданих компонентів виступають спеціальні морфеми – словотвірні суфікси, що використовуються у сфері загальних і власних назв. У коло наших завдань не входить аналіз специфіки експліцитного вираження конотативних значень. Цей аспект висвітлюється в мовознавчих працях Т. Вендіної [3], А. Вержбицької [2, с. 50-55, 83-200], у монографії К. Городенської та М. Кравченко "Словотвірна структура слова (відіменні деривати)" (6, с. 109-187).

Підсумовуючи розгляд конотації у її зв'язку з імпліцитністю, варто узагальнити основні положення.

1. Конотація є одним із макрокомпонентів інтегрованого словесного значення, який охоплює різноманітний спектр супровідних семантичних компонентів. Обмеження конотативного макрокомпонента семантики слів емотивністю й оцінністю не тільки не виключає, а й, навпаки, спонукає до виявлення перетину цих конотативних значень із відповідними стилістичними, експресивними та іншими функціональними параметрами вербальних одиниць.

2. Із погляду формування конотація, що відображає почуттєво-раціональну кваліфікацію мовцем певних фактів, являє собою психолінгвальний акт, у якому взаємодіють когнітивні й афективні моменти, об'єктивна й суб'єктивна, прагматична, інформація. Саме ця специфіка, а також такі риси конотації, як її супровідність, асоціативність, зорієнтованість на образність слова зумовлюють характерні особливості її маніфестації, що дають змогу виділити імпліцитний та експліцитний способи реалізації конотативних значень.

3. Імпліцитною визнаємо таку актуалізацію конотативних значень, яка здійснюється поза сферою їх безпосередньої формальної експлікації. Це стосується різних випадків прояву конотації, яка може спиратися на прямі й переносні значення лексем, а також бути узуальною та okazіональною, від чого залежить ступінь її імпліцитності. Так, менш помітною, час-

говою, виступає імпліцитність, властива лексемам, у яких оцінність і відповідна емотивність конотовані їхніми прямими, узуальними значеннями. Така системна усталеність забезпечує легке "впізнання" конотативів, хоч при цьому повністю не знімається момент додаткового осмислення їх прагматичної семантики (що може спиратись і на лексико-семантичну парадигматику, в межах якої конотативи протиставляються словам із нейтральною оцінністю й емотивністю, порівн., наприклад, **не-ня** – **мати** чи **зневажл. базікання й балакання**). Прихованість, яку розглядаємо як часткову, спостерігається також у випадках, коли супровідні компоненти оцінності, емотивності конотуються узуальними переносними значеннями. Це зумовлюється тим, що такі похідні ЛСВ, незважаючи на їх засвоєність системою, подекуди передбачають відчутну опору на контекст, у якому реалізуються і який одночасно впливає на сприйняття відповідних їм конотативних семантичних компонентів.

4. Повною мірою імпліцитність конотативної семантики характерна для оказіоналізмів, особливо тих, які формуються в контексті внаслідок переосмислення, часто метафоричного. Імпліцитною виступає також потенційна конотація тематично різноманітних груп лексем. Вона актуалізується у певних контекстах, підтримується ними. Це стосується і т. зв. "хороших" та "поганих" слів, які в межах лексичної системи не є оцінно чи емотивно маркованими, проте в складі висловлювань можуть ставати піразниками відповідних конотацій.

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1999; 2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996; 3. Вендина Т.И. Семантика оценки и ее манифестация средствами словообразования // Славяноведение. – 1997. – № 4. – С. 41-48; 4. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М., 1998; 5. Говердовский В.И. История понятия коннотации // Филологические науки. – 1979. – № 2. – С. 83-86; 6. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотворна структура слова (відіменні деривати). – К., 1981; 7. Залевская Л.А. Слово в лексиконе человека: Психолингвистическое исследование. – Воронеж, 1990; 8. Импліцитність в языке и речи / Отв. ред. Е.Г. Борисова, Ю.С. Мартемьянов. – М., 1999; 9. Климков Л.А. Ассоциативное значение слов в художественном тексте // Филологические науки. – 1991. – № 1. – С. 45-54; 10. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів, 2000; 11. Микитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М., 1988; 12. Петрищева Е.Ф. Стилистически окрашенная лексика русского языка. – М., 1984; 13. Сапожникова О.С. Коннотативные значения французских лексических единиц // Иностранные языки в школе. – 1985. – № 6. – С. 14-18; 14. Словник української мови : В 11-ти томах. – К., 1973. – Т. IV; 15. Телія В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986; 16. Українська мова. Енциклопедія – К., 2000; 17. Шаховський В.І. К типології коннотации // Аспекти лексического значения. – Воронеж, 1982. – С. 29-34.

ТЕКСТОВІ УНІВЕРСАЛІЇ В ДУМАХ

Формульність називають основною рисою фольклорних творів. "Саме епічні формули і фольклоризми характеризують мову фольклору як таку" [7, с. 11]. Думку про формульність як основу фольклорної традиції поділяли Ф. Буслаєв, О. Потебня, Фр. Міклошич, О. Веселовський, П. Ухов, І. Мальцев, І. Оссовецький, С. Єрмоленко та ін.

Однак у фольклористиці цей термін потрактовується далеко не однозначно. Лінгвісти і літературознавці почасти по-різному розуміють його. Формулою вважають структурні частини тексту фольклорного твору: на йменування реалії, дії, описи ситуацій, словесний образ [5, с. 21].

Формулу розуміють у широкому і вузькому значенні. Так, вузьке розуміння епічної формули відзначене у дослідженнях Р. Джонса [7, с. 91], який вважає, що епічна формула – це сполучення типу *в чисте поле, на сиру землю, на праву ногу*. Широке тлумачення формули представлено у М. Паррі [13], А. Лорда [12]. М. Паррі визначає епічну формулу як "групу слів, яка регулярно використовується в тих самих метричних умовах для вираження встановленої суттєвої ідеї" [12, с. 73-147].

Дещо своєрідно тлумачить формульність Ю. Лотман. Він відносить фольклор до художніх явищ, структури яких наперед задані, тобто передбачають наявність якихось сталих, повторюваних, шаблонних компонентів різного ступеня складності. Таким чином, фольклорні твори характеризуються дотриманням певних правил. "Правила відбору лексики, правила побудови метафор, ритуалістика оповіді суворо визначені і наперед відомі слухачеві можливості сюжетних поєднань, *люсі соптигал* – цілі шматки застиглого тексту – утворюють цілком своєрідну художню систему" [4, с. 350].

Ми схильні вважати, що формула – поняття вузьке, не відповідає тому, що мислиться під ним (пор., наприклад, формулу-епітет і формулу-вірш, формулу-анафору, формулу-ситуацію та ін.). Враховуючи ці нюанси, з метою усунення розбіжностей та суперечностей у визначенні формули, також з метою конкретизації пропонуємо вживати і чітко розрізняти терміни *формула* та нововведений нами термін *текстова універсалія*. Говорячи про специфіку фольклорних творів, М. Кумахов зазначив: "Характерними ознаками уснопоетичної традиції виступають не тільки її давність і стійкість, а й сукупність властивих їй стереотипних і типових формул, які належать до найбільш універсальних властивостей поетичної мови усної поезії" [3, с. 59]. М. Кумахов, характеризуючи мову фольклору, послідовно використовує терміни *стереотипний*, *типова формула*, а також – *універсальний*. Можливість існування такої синонімічної варіативності в найменуванні відповідних понять зумовлена наявністю у лінгвістиці низки термінів-замінників, які, на наш погляд, ідентичні за своєю

сутністю: напр., стереотип, штамп, шаблон. При цьому треба враховувати, що "штампи у мистецтві – не лайка, а певне явище, яке виявляється як негативне лише у відомих історичних і структурних аспектах. Стереотипи (штампи) свідомості відіграють величезну роль у процесі пізнання і – ширше – в процесі передачі інформації" [4, с. 350].

Показово, що й у визначенні стереотипу, й у визначеннях штампу та кліше також використовують взаємозамінні поняття. О. Ахманова ототожнює кліше і штамп [1, с. 197-198, 521].

О. Ахманова так легіює термін *формула* "загальна назва для стійкого вислову, модель побудови, фрази-кліше і т. ін." [1, с. 502]. Взагалі ж формула – це "чітке визначення, виражене гранично стисло" [9, с. 623], тому, згідно з цим положенням, використання терміна *формула* вважаємо доцільним лише у вузькому розумінні: для позначення чітко окресленої одиниці, регулярно повторюваного відрізка мовлення зі збереженням компонентного складу (постійний епітет, складне слово, тавтологічна структура, порівняння тощо). Текстова ж універсалія, на нашу думку, – це значно ширше поняття, яке охоплює і власне формули (регулярно повторювані структури), й усталені прийоми мовної організації фольклорного твору (такі структури можуть не зберігати суворої повторюваності компонентного складу, а будуватися за усталеною моделлю: напр., формула паралелізму формується на основі зіставлення та порівняння).

Уведення терміна **текстова універсалія** зумовлена невпорядкованістю, термінологічним хаосом у лінгвофольклористиці, зазначає А. Хроленко, висловлюючи свої міркування з приводу найменувань фольклорної фразеології: лоці комунес, формула, шаблон, кліше, штамп, традиційні стійкі словосполучення і т. ін. [10, с. 54].

Термін *текстова універсалія* відзначається тим, що насамперед актуалізує призначення певної мовної одиниці, її функціональне навантаження, змістову сутність, що разом із тим являє певну формулу, тобто складається з окремих взаємозв'язаних елементів, які в цілому становлять єдність у плані структури і змісту.

Текстовою універсалією вважаємо таку часто повторювану структурно-змістову єдність слів різної довжини, що функціонує у тексті як структурний компонент твору у ролі композиційної і стилістичної одиниці і виступає певним шаблоном, еталоном для позначення відповідних реалій дійсності, ставлення до них мовця (мовного колективу як етноспільноти). Ознаками текстових універсалій є: повторюваність у тексті (текстах) певного різновиду; відтворюваність у відносно сталому компонентному складі; семантична цілісність, що зближує їх із загальноновими фразеологізмами. Натомість текстовим універсаліям не властива сувора непроникненість: вони відзначаються гнучкістю, пристосованістю до контексту, особливо – до ритмо-мелодійного ладу.

Із власне лінгвістичного погляду поняття текстової універсалії відповідно до комплексу критеріїв її виділення охоплює явища усіх рівнів мови – від одного слова до цілих речень і навіть абзаців.

Тому поєднання двох одиниць мови (двох слів у складне слово) службової частини мови з іменною, двох слів з допомогою сполучника (двох іменників, дієслів, прислівників), двох і більше слів з допомогою безсполучникового зв'язку (іменників, дієслів), двох (мінімум) і більше повнозначних слів з допомогою підрядного зв'язку (прикметника та іменника, дієслова та іменника, дієслова і прислівника та ін. комбінації ускладненого типу) дають підстави розглядати такі структури як текстові універсалії. Для того, щоб зарахувати такі структури до вказаного розряду, необхідно, щоб вони або ж належали до фольклоризмів (*батько-мати, хліб-сіль, дрібний мак*), або ж – відповідно до текстової організації думового епосу – виступали такими об'єднаннями слів, які б визначали 1) стильову лінію аналізованих творів, 2) містили одиниці, які б концентрували ідейно-тематичний та емоційно-образний зміст, тобто налічували у своєму складі концепти, 3) безпосередньо мали відношення до розгортання сюжету (вказували на "рух" сюжету за допомогою компонентів, що входять до текстової універсалії).

Текстовими універсаліями в думках також є макроодиниці, утворені на основі універсального прийому фольклорної поетики, інакше їх можна назвати фігурами, що одночасно кваліфікуються як фігури думки – "вид вираження думки" [6, с. 452], *фігури слів* – "свідомо спрямований уклад стилістичних виразів" [6, с. 452], *фігури стилістичні* – "звороти і синтаксичні побудови, які, на відміну від тропів, не додають нового змісту, а посилюють естетичний вплив мови" [6, с. 452]; так звані конструкції з паралелізмом, конструкції з періодом.

Отже, текстова універсалія – це відповідна конструкція, утворена за законами даної мови, тобто за наявними в мові граматичними моделями, і представлена складним словом (комполитом), приименниково-іменниковою формою, сурядним, підрядним словосполученням, предикативною одиницею, композиційною структурою. Текстова універсалія також – і художньо-образний стилістичний прийом, спосіб (а водночас і засіб), що також конструється за певним принципом (схемою): фігура паралелізму, періодичні конструкції.

Текстові універсалії тому і є універсальними, що водночас – як універсальні знаки мовної / мовленнєвої системи здатні виконувати кілька функцій. Відповідно до аспекту аналізу текстових універсалій розглядаємо їх з погляду логіко-граматичного, лексико-семантичного, композиційного і стилістичного.

Функціонування у фольклорних творах, зокрема в думовому епосі, текстових універсалій є обов'язковою стильовою (текстовою) нормою.

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966; 2. Балцевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. – К., 2004; 3. Кумахов М.А. К проблеме языка эпической поэзии // Вопросы языкознания. – 1979. – № 2. – С.48-60; 4. Лотман Ю.М.

Структура художественного текста. – М., 1970; 5. *Мальцев Г.И.* Традиционные формулы русской необрядовой лирики // Русский фольклор. – Л., 1981. – Т. 21. – С. 13-37; 6. *Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М.* Стилістика української мови. – К., 2003; 7. *Петенєва З.М.* Язык и стиль русских былин. – Львов, 1985; 8. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К., 2000; 9. *Ухов П.Д.* Атрибуции русских былин. – М., 1970; 10. *Хроленко А.Т.* О составе поэтической фразеологии русской народной лирической песни // Специфика фольклорной лексики и фразеологии. – Курск, 1978. – Т. 186. – С. 49-81; 11. *Jones F.* Language and prosody of Russian folk epic. Paris, 1972; 12. *Lord A.B.* The Singer of Tales. – New York, 1968; 13. *Parry M.* Studies in the epic technique of oral versemaking // Harvard Studies in Classical Philology. – V. 43. The Homeric Language as the Language of an oral Poetry. – Oxford, 1932. – P. 1-50.

Алла Нечипоренко

ПОЕТИКА ПРИСЛІВНИКА (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЙ ІВАНА ДРАЧА)

Життя слова в художньому тексті, зокрема поетичному, значно відрізняється від його існування в інших стилях, що пов'язано з особливим призначенням художнього мовлення – впливати на думки і почуття читачів, викликаючи у них певні емоції. Крім того, поетичне мовлення – це свобода у виборі лексико-семантичної сполучуваності для досягнення ефекту поетичної несподіванки; наповнення новим емоційним змістом нейтральних у звичному спілкуванні синтаксичних структур [7, с. 500].

Художній текст являє собою складну структуру. У ньому виділяють різні, але взаємопов'язані рівні: ідейно-естетичний, жанрово-композиційний і власне мовний. Мовний рівень має різні яруси: фонетичний, лексичний, словотвірний, граматичний, стилістичний (зокрема образно-тропеїчний), які в художньому тексті використовуються як засоби естетичного впливу на читача й визначають силу такого впливу.

Невід'ємною частиною граматичного фонду поетичних текстів є прислівник, стилістична функція якого вбачається у "всебічній характеристиці ознаки динамічної семантики дієслів – називати місце, час, способи, умови, причини та інші ознаки протікання дії і тим самим увиразнювати художній текст" [4, с. 46].

Питання щодо функціонування окремих розрядів прислівника в художньому тексті порушувалися в роботах мовознавців Г. Голуб, Н. Ніколаєвої; використання прислівників з-поміж образно-тропеїчних засобів в ідіостиліях окремих письменників – у роботах О. Сидоренко, М. Братусь, Л. Гливінської та ін. Однак цілісного опису стилістичної потужності адвербіальних одиниць у художньому тексті немає. Стаття має на меті з'ясувати роль та місце прислівника як багаторівневої мовної одиниці в поетичному дискурсі й таким чином заповнити деякі прогалини у висвітленні цього питання.

Для цього необхідно:

- визначити роль прислівника у створенні образу та чуттєво сприйнятних моментів творів;
- схарактеризувати семантичну опозицію кількості та якості з її проєкцією на різні рівні.

Стилістичні функції частин мови, на думку мовознавців, впливають як із самої значеннєвої природи кожної з частин мови, своєрідної та відмінної від інших, так і способів їх використання у відповідному контексті [5, с. 244]. Прислівник як частина мови характеризується багатством семантичних відтінків, експресивністю інгерентною та адгерентною, варіативністю граматичних форм, здатністю вступати в синонімічні та антонімічні відношення, ступенювати ознаку, – усе це активно залучається авторами до створення оригінальних художніх образів. Порівняно з іншими повнозначними частинами мови прислівник є частотно периферійним, проте стилістично вагомим.

Досліджуваний матеріал обраний не випадково, адже авторське прагнення "точнішим бути в слові" прогнозує потужність кожної лексеми в поетичному словнику.

Мова художньої літератури – це не звичайна мова вербальних понять, а мова образів. Тож метою вивчення мови художніх творів є показ тих лінгвістичних засобів, через які виражається ідейний і пов'язаний з ним емоційний зміст літературних творів. Прислівник є органічним складником серед засобів створення образу. Автор прагне водночас активізувати всі чуттєві ресурси читача – зорові, слухові, смислові, використовуючи звукову форму та значеннєву парадигму прислівника.

Акцентуючи увагу на звукових образах, слід зазначити, що поет активно залучає фоностилістичний ресурс. Головним елементом звукової організації мови поезії є звуковий повтор, зокрема алітерація, що використовується як прийом посилення виразності, створення музичного акомпанементу образу. В окремих випадках автор досягає її завдяки синтагматичній послідовності прислівників-монафонів:

Коли ніч навколо диха

Астматично, тужно, тяжко...

Повторення звука [т], близькість звукопису прислівникових коренів **-туж-**, **-тяж-** вносить особливий фон – відчуття тяжкої втоми.

В іншому вірші різну динаміку створено завдяки повторенню близьких за звучанням коренів із задньоязиковими [к], [г], що мають низький тон:

Креше кременем з-під брів

Гнівно, гонористо...

Алітерація звука [р] ще більше посилює мажорний настрій, зображує наростання енергії.

Повторюватися можуть не тільки окремі звуки, а й склади:

Задихано, засмагло, дзвінко

Завмер на клаптику вогню.

Значно підсилює думку такий повтор, як анафора. Анафора створює єносвідну направленість у тексті. У викладі змісту висловлюваного автор немов дотримується однієї лінії і посувається, спираючись на неї, уперед до цілі, фіналу розповіді. Цей прийом схожий на висхідну градацію [2, с. 26]:

*Допоки є ще в пізнанні щаблі,
Допоки музам не доволі квіту, –
Народжуйте себе, допоки світу.*

В українській поезії завжди була посилена увага до звукового образу [3, с. 20]. Органічним складником у системі створення такого образу є паронімазія – навмисне зближення в контексті співзвучних слів з певною стилістичною настановою. Накопичення слів з подібним звуковим складом посилює увагу читача до цих слів, до думки автора. Особливої популярності в українських поетів, на думку Л. Ставицької, набув звуковий образ *білий біль*, який широко варіюється в художніх полотнах. Цей образ глибоко проник у систему поетичного мовлення, став конструктивною одиницею. Сама 'болю' й увесь комплекс негативних оцінок, пов'язаних із цим почуттям, включається в художню семантику слова *білий*. Зустрічаємо такий приклад і в поезії Івана Драча:

*Білий собор
Болить білогрудо
В окропі цвітіння
Од білого бруду.*

Маємо акустично (з алітерацією звуків [б] та [л]) та семантично насичену строфу, де присутня варіативна інтенсифікована форма досліджуваного образу. З подвійним навантаженням входить слово кольористичної семантики *білий*, що на синтагматичній осі стоїть у препозиції окремо та у постпозиції – у складі прислівника-композиція *білогрудо*. Така еліптична синтаксична будова концентрує увагу читача на значущості цього образу. У межах строфи маємо ще один приклад патронімічної атракції – *білогрудо – од білого бруду*. Виразність образу посилюється і стилістичною фігурою – оксюмороном.

У звуковому полотні є повтори, створювані прислівниками з однаковими морфемами: *Стоїчно, велично шумить шумовицю*. Звуки [ч] і [ш] у розглянутих лексемах належать до одного артикуляційного типу, вони створюють звукописання, що імітує шум природи.

Прислівник як засіб створення фоностилістичних фігур виконує функцію експресивно-апелятивну, тобто служить для того, щоб пробудити в читача певні відчуття. Ця функція особливо яскраво виражається, коли рядок чи строфа насичені прислівниками. Сукупність адвербіальних одиниць в одному реченні може бути організована синонімічно, антонімічно або несподіваним поєднанням. Збільшення кількості призводить до створення нової якості, що є лінгвістичним віддзеркаленням закону якіс-

но-кількісних змін. Ця опозиція у прислівнику проектується на різні рівні й може розглядатися як стилістичний прийом.

Як відомо, якісні зміни, що відбуваються в об'єктивному світі, здійснюються на основі кількісних змін. Так, для посилення якісної характеристики поет вдається до кількісного методу, використовуючи словникові тавтологічні форми прислівника чи створюючи нові:

Так блиснеш зопалу – і спопеліє тіло, І білим-біло, і душа – вдова.

Складні слова утворюються також шляхом поєднання окремих прислівників подібної семантики: *І як же це чорно-моторошно пролизує пісня нас лебедина*. Прислівники *чорно* і *моторошно* мають спільну сему 'страшно'.

Киплю я на вітрах, а серцю буйно-чадно,

Підвівши тіла ніжне знамено.

Прислівники *буйно* і *чадно* семно дотичні у значенні 'збуджено'. Таке явище можемо назвати семною редуплікацією. Звичайно, для сприйняття таких образів від читача вимагається інтелектуальна напруга, уся мова поезії спрямовується на розвиток та посилення асоціативного мислення.

Процес переходу кількості в якість спостерігається і на словотвірному рівні, зокрема в активному вживанні багатоосновних прислівників. Часте вживання саме складних прислівників пояснюється можливістю точніше, а в художньому тексті яскравіше, виразити ту чи іншу ознаку. Разом із тим це особливість ідіостилу митця. Тому з-поміж авторських новотворів зустрічається саме такі неологеми: *синьооко, білогрудо, тонкостанно, тонкоброво*, що продукують нове контекстуальне значення. Інтенсифікація ознаки особливо відчутна в тих композитах, що містять числівниковий компонент:

Мов білі лебеді, вони [книги] злітають в небо,

Тисячокрильно б'ючи сторінками.

Прислівник *тисячокрильно*, поєднуючись із дієсловом *бити*, надає йому асоціативної ознаки – 'гучно'.

Сміється сміх...

Сміється так дитинно, стопричинно,

Сміється українно – ми живі...

Прислівник-комполит *стопричинно* фігурує з посиленою якістю та контекстуальним значенням – 'наївно', 'невимушено', 'легко'. Звертає на себе увагу вже добре відомий тичинівський прислівник-неологізм *дитинно*, варіант якого згодом з'явився в поезії Миколи Вінграновського у складному прислівнику *дитинносіро*. Така повторюваність слова у схожому лексичному значенні, однозначність у сприйнятті мовцями може створювати умови для переходу лексеми до активного запасу лексики.

Кожний перехід кількісних змін у якісні означає одночасно і перехід якісних змін у кількісні. "Зміна буття, – писав Гегель, – суть не лише перехід однієї величини в іншу, а й перехід якісного в кількісне і навпаки".

Такий процес стає очевидним, коли прислівник виступає в ролі інтенсифікатора ознаки з оцінною функцією.

Оцінка як ціннісний аспект значення присутня в найрізноманітніших мовних вираженнях. Прислівники також можуть мати оцінну семантику. Крім того, прислівник – особливий клас, що містить афективність у своєму значенні. Афективність, як відомо, має свою шкалу. Тож у текстах зустрічаються оцінні форми прислівника різних рівнів. Роль таких інтенсифікаторів виконують відприкметникові емотивні прислівники: *пекельно юна, немилосердно гарний, наморочливо проста, просто безтямно красивий, тяжко бездарний, безпросвітно дурний*. Якісно-означальні прислівники контекстуально набувають кількісних ознак і можуть прирівнюватися до квантитативних прислівників *дуже, вельми* тощо. Функціонально вони наближаються до посилювальних часток [1, с. 56]. Прислівник може як посилювати ознаку, так і навпаки – послаблювати її: *і погрозами тонко дише*.

Подібну функцію виконує прислівник, що входить до складу моделі "прислівник + прислівник", де він вносить певний відтінок в ознаку: *ніжно ніяково, променисто легковажно*, або посилює її кількісно: *дивно прозора, божевільно славно, тяжко несамовито*. У цій функції прислівник набуває позитивного значення – мейоративної конотації та створює стилістичну фігуру антифразис.

Дихотомія "якість-кількість" віддзеркалюється у стилістичному синтаксисі, зокрема в зумисному нагромадженні означень для підсилення певного явища, ампліфікації, кількісному вживанні однорідних прислівникових означень-епітетів:

*Ідуча земля розпанахає в стогоні лоно
Вогненно, шалено, ужалено, безборонно.*

Отже, прислівники в текстах Івана Драча мають високу поетичну значущість. Якісно-кількісні взаємодія в драматичній системі цієї частини мови, звукова форма адвербіальних одиниць слугують стилістичним прийомом для художньої виразності й образності.

1. Салмина Д.В. О сочетаемости наречий-интенсификаторов с отаждъективными глаголами // Глагол в лексической системе современного русского языка. – Л., 1981;
2. Серажим К.С. Фоностилістичні засоби стилістики: Навчальний посібник. – К., 1996;
3. Ставицька Л.О. Про паронімічну формулу "білий біль" у мові сучасної поезії // Стилістика української мови. Збірник наукових праць. – К., 1990;
4. Стилістика української мови: Підручник / За ред. Л.І. Мацько. – К., 2003;
5. Сучасна українська літературна мова. Стилістика / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1973;
6. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004.

Джерела

Драч І.Ф. Вибрані твори у 2-х тт. – К., 1986.

СКЛАДНІ СЛОВА ЯК НОМІНАТИВНО-ТЕКСТОТВІРНИЙ КОМПОНЕНТ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ В. БАРКИ "ЖОВТИЙ КНЯЗЬ")

У лексичному складі української мови складні слова становлять численну групу, яка характеризується семантичним багатством і розмаїттям моделей творення.

Складання – один з основних способів номінації. В українській мові є складні прикметники, іменники, дієслова і прислівники. Творяться вони на основі найближчої до слова номінативної одиниці – словосполучення з сурядним (*жовто-блакитний, українсько-російський*) і підрядним (*життєлюб, соковарка*) зв'язком. У мовознавстві поширеною є номінація усіх типів складних слів терміном "композиції".

У сучасній лінгвістиці складні слова були об'єктом окремих досліджень. Так, у працях М. Чемерисова, Н. Клименко, М. Доленка, З. Олійник, О. Селіванової, Л. Азарової, О. Рудь та інших науковців композиції проаналізовано з погляду їхньої структурної організації та стилістичного використання.

У художній мові складні слова є поширеним і багатоаспектним стилістичним явищем. Здатність вступати в образно-асоціативні зв'язки, набувати переносних значень формує в них текстотвірний потенціал. Із такими естетичними настановами використовує складні слова Василь Барка у романі "Жовтий князь", що присвячений національній трагедії українського народу – голодоморові 1932-1933 років. Цей твір, який М. Жулинський назвав "страхотливою хронікою невимовно трагічної долі українського народу" [2, с. 20], написаний на основі пережитого автором, а також свідчень близьких та друзів, тому вражає читача відвертістю й натуралістичністю описаних сцен, "моторошною безоднею людського горя і відчаю". У цьому романі-катастрофі В. Барка намагався, як він сам писав, "відновити психологічну глибинність цієї голодової смерті".

Виразними номінативно-естетичними засобами образності є в романі складні слова, яких виявлено близько 300. Половина з них – прикметники, що мотивується їх здатністю здійснювати всебічну характеристику описуваного завдяки властивій ознаковості.

У романі "Жовтий князь" композиції-прикметники виражають різні ознаки зображуваних предметів чи явищ, зокрема: колірну (*темно-синя сорочка, сіро-брунатна руїна, чорно-зелені сутінки, блідно-жовта шкіра, ясно-рудаві глинища*); часову (*столітній сіряк, цілоденний і цілонічний розстріл, довгочасне голодування, тисячолітній терпець*); характеризують розмір, форму (*багатовіконні й краснокарнізні будівлі, чотирирядний натовп, двоповерхова установа*); портрет персонажа (*суховидий,*

але *широкораменний* чоловік, *ширококосте* обличчя, *товстовусий* вид), його внутрішні риси (*богобоязна* мовчазниця, *боговорожий* чоловік, *суворо-офіційний* державець) та ін.

За структурою найчисленнішу групу становлять композитні прикметники, співвідносні зі словосполученням 'прикметник + іменник': *довгочасний*, *світловолосий*, *гострозорий*, *кароокій*, *білохресний*; 'прикметник + прикметник': *густо-брунатний*, *темно-сірий*, *чорно-сизі*, *мідясто-рудавий*; рідше – 'числівник + іменник': *столітній*, *сорокаградусна*, *одноосібний*, *тисячолітній*. Виявлено кілька складних прикметників, одним із базових компонентів яких є займенник чи прислівник: *тойсвітній*, *саморобний*, *скоротечний*, *багатозначний*, і кілька прикметників, побудованих на основі словосполучення 'іменник + дієслово': *богобоязний*, *кровоносний*. У романі ужито кілька прикметників зі значенням інтенсивного вияву ознаки, утворених шляхом повторення: *руденька-руденька*, *тонка-тонка*, *блідий-блідий*. Виявлено один прикметник, побудований на основі трьох компонентів: "*блідо-рожево-сиза* мряковинця", що є рідкісним явищем у мові.

Складні іменники найчастіше є наслідком поєднання іменникової та дієслівної основ (*голодомор*, *часомір*, *богомольці*, *злодії*, *землетрус*, *паровоз*, *пароплав*, *дрворуб*); прикметникової та іменникової (*рівновага*, *чорноклен*, *зловтіха*, *великопанство*, *лихоліття*); двох іменників (*зернопункт*, *правда-віра*).

Менш продуктивною є модель творення складних іменників, у яких один із компонентів є числівник або займенник (*однолітки*, *односельчани*, *трикутник*, *тисячоліття*; *самоцвіти*, *самопочуття*, *самосвідомість*). Авторськими словотворами можна вважати похідні *мукомольня*, *водорія*, *підозрострачення*, *хліботруси*, *хлібопроси*, *людюїдень* та ін.

Із погляду семантики серед композитів-іменників найбільшу групу становлять назви осіб (*зерносії*, *ясновищі*, *гробокочи*, *косарі-крадіжники*, *одноосібник*, *верховод*, *диригент-партієць*); назви на позначення процесів праці, місця дії (*хлібоздача*, *хлібозаготівля*, *зернопункт*, *цукрова-рня*); назви предметів (*кулемет*, *гакосписи*), рідше – абстрактних понять (*зловістя*, *зловтіха*) тощо.

В. Барка майже не вживає складних дієслів, у романі їх виявлено небагато (*верховодити*), децю більше – прислівників, які засвідчують різні дериваційні моделі: *мимоволі*, *спервовіку*, *праворуч*, *врізноголос*, *босоніж*, *густо-густо*. Прислівники *зловісно*, *парокінно*, *скоромовно* є суфіксальними утвореннями від складних прикметників.

Роман "Жовтий князь" відтворює події 30-х рр. ХХ ст. У цей час українська мова поповнилася новотворами, що відображають політичний устрій країни. Серед них інтенсивно сформувалися й активно функціонували у мові аббревіатури на зразок *колгосп*, *радгосп*, *райком*, *оргвисновки*, *оргбюро*, *партком*. Їх поява й уживання викликані певними соціально-політичними й економічними перетвореннями. У романі виявлено

близько 40 іменників, утворених шляхом абрєвіації. Часто одним із скорочених компонентів є *парт-, ком-, рад-*. У лінгвістиці подібні компоненти називають аброморфемами, оскільки в них "межі не збігаються зі звичними співвідносними з ними за значенням і частково співвідносними за формою морфемами" [4, с. 7]. Наприклад: *компартия, партлінія, партсекретар, партзав'язка, партком, партробітники, партзбори, партквиток, радгосп*. За компонентним складом ужиті в романі абрєвіатури складаються з початкових частин кожного слова базового словосполучення (*колгосп, радгосп*), хоча найбільшою є група абрєвіатур, утворених із початкової частини першого компонента і цілого слова (*зарплата, сільрада, партсекретар*). Ужиті абрєвіатури є показником епохи, політичних подій, які відображує роман.

Композитам як стилістичному явищу в художній мові властива поліфункціональність, що мотивується самою природою складного слова, оскільки воно є наслідком конденсації значень тих номінативних одиниць, на основі яких воно виникло. Місткість семантичного потенціалу складних слів впливає на те, що вони виступають активними засобами не тільки прямої, а й вторинної, переносної номінації.

У романі "Жовтий князь" В. Барка психологічно послідовно відтворює народну трагедію. Жахливі, вражаючі картини голоду в Україні допомагають передати і складні номінації. У творі часто повторюються композиції *зловістя, народодовбивство, лихоліття, голодомор, лихоманка, божевілля, самогубство, людоїдство*, які своїм вагомим емотивним зарядом тримають читача в полоні напруги, співпереживання за долю членів родини Катранників, що є уособленням українського селянства. Їхній духовний світ із традиційними цінностями, культурою, високою мораллю зруйнований. Ключовими в описі кожного епізоду є лексеми *хліб, зерно*. Ці реалії уособлюють порятунок людей і життя. Це те, заради чого селяни залишають свої домівки, рідних, дітей.

Роман "Жовтий князь" презентує широкі естетичні можливості складних слів. Зокрема, вони здатні виступати влучним елементом портретних і пейзажних описів, компонентом характеротворення. У романі ці лексеми переважно містять конотативне навантаження.

Крім зображальної, складні слова виконують у романі номінативно-оцінну й емотивно-експресивну роль, що чітко простежується в композиціях – назвах осіб. Так, із симпатією В. Барка описує в романі жителів села Кленоточі, називаючи їх *хліборобами, зерносіями, борщодами*, інколи *хліборобиками*, використовуючи суфікс із здрібно-пестливим значенням. Це трудящий люд, який звик працювати, бути годувальником і господарем, але лихоліття голодомору докорінно змінило його врівноважене життя.

Психологічність прози В. Барки яскраво простежується в портретних характеристиках, які рідко є нейтральними. Як правило, у романі через опис зовнішньої персонажа вимальовується його характер, світобачен-

ня, інколи спосіб життя, а також авторське ставлення. Наприклад, в описі "Мимо послішають "шишки" в чоношкіряних кашкетах або в кольорових картузах, яскравих, як папужки; червонов'язі і вибриті до баклажанної синьості. Очі киплять бляклою жовчю: вилиняли від безсоння, проведеного в допиті і мученні в'язнів" [1, с. 167] помітне негативне ставлення письменника до цих героїв.

Н. Клименко зазначає, що "характерною рисою складних слів є наявність у їх семантиці оцінки, відтінку модальності, емотивного моменту" [1, с. 240]. В. Барка засуджує тих, хто винен у "голодоморному геноциді" проти українського народу. Його зневагу, негативну оцінку помітно у виписаних портретах "ворогів". Так, партійного промовця Остроходіна він називає "зимносердною істотою старовини". Цей керівник хлібоздачі "з міною суворо-офіційного державця" "випускав з-під просмоктаних вусів камінно-повільні речення" [1, с. 36]. Проходив час, але "вигляд промовця, замість рудасто-зеленкавого чомусь примарювався полум'яно-мишастий і міненний в тінь, з гострими, ніби обкусаними в щипцях заціпками жорстокості... Жахається думкою Мирон Данилович: "ну, яцір і есть!" [1, с. 44]. Ужиті композити характеризують цього партійного працівника як нахабну і жорстоку особу, від якої добра і милосердя не чекай.

Варто зауважити, що В. Барка рідко подає широкі, розлогі портрети персонажів. Зазвичай це "вкраплення" окремих рис зовнішності протягом художньої оповіді. Письменника можна назвати майстром портретної деталі, риси, яка влучно характеризує зовнішність героя. Часто вона оформлена складним словом, наприклад: *широковидий* партробітник, *високобровий* старикан, *рідкобородий* селянин, *повнощокий* чорний; нерідко з колірним значенням, наприклад: *жовтобородий* вагар, *білоокий* чоловік, *темновусий* залізничник". Інколи такі найменування – це вся інформація про персонажа.

На думку Р. Мовчан, проза В. Барки "не просто описує, розповідає, фіксує щось – ці іманентні родові ознаки епосу в ній порушені, митець торкається важливих, екзистенційних, буттєвих проблем, намагається всебічно й по-філософському, крізь призму одвічних загальнолюдських цінностей, пізнати, осмислити навколишній світ у зіставленні з внутрішнім світом людини, свого сучасника, запропонувати власну версію – розуміння цих двох світів, виділити в ній не саме явище, а його суть, ідею, що стає художньою ідеєю, тобто такою, що втілена в образі" [1, с. 4]. На сторінках твору В. Барка створює глибоко психологічні образи, акцентуючи на внутрішньому світі персонажа, його духовності. Для цього письменник нерідко уживає складні слова з виразним оцінно-експресивним забарвленням. Так, у романі "Жовтий князь" простежується умовне розмежування двох світів, двох таборів персонажів за допомогою композитної номінації. З одного боку, це трударі-українці, селяни-хлібороби, чесні, "богобоязні" люди з високими моральними якостями, які живуть у своїх "хатах-святинях", а

з другого – "місцеві партійці", "сизомундирі міліціонери", жорстокі, нещадні люди, "хазяїни", "боговорожі", злочинці, "круки душоїдні", які здатні переступити через усе заради "великориб'ячої луски: орденів, "путьовок", абонементів на видовища, грошових конвертів тощо..." [1, с. 46]. Наведені композити створюють цілісну систему образно-оцінних номінацій твору. Чесності, щиросердності, високоморальності селян-хліборобів протиставляється жорстокість, нищість, зверхність, немилосердність партійних робітників, яких автор називає "великопанством". Для них люди – це "жуки з поскорузливими мізками". В. Барка протиставляє два класи: свої – "своєземці", селяни-хлібороби і чужі – "чужоземці", "гости", ті, хто без жалю і співчуття прирікає селянина на голодну смерть, забираючи у нього останній хліб. Ужиті композити *злодії, боговорожі, душоїди* з чітко вираженою негативно-оцінною експресією створюють негативний образ ворогів українського народу, яких автор зневажає, засуджує, називає "татарвою", "татарщиною", "чортами".

У романі наведено цілий ряд композитів-новотворів, які влучно характеризують згадані два класи людей. Ці найменування озвучують сини Катранників у розмові між собою. Так, місцевих партійців вони називають "хліботрусами", а себе – "хліботрудами", а потім уточнюють: "хліботруди не ми з тобою, а старші. Ми хлібокуси... А це є хлібопроси, хлібоноси, хлібовози, хліботорги, хлібокупи, хлібокрази... Ті, що хліб дають хлібопросам, зуться хлібодани,... ті, що хліб беруть, – хлібобери, чи ні... Вони хлібохали" [1, с. 41]. І замовкли, бо знали, якщо десь "проквашаються з назвами, тата замучать по арештах". Лексеми *хліботруди, хлібопроси, хлібодани, хлібокрази* та інші можна вважати авторськими новотворами, які виконують у наведеному контексті оцінно-характеризувальну роль.

Сюди ж варто віднести й "нові" назви місяців 1932-1933 років, запропоновані автором. Так, вересень – це "розбоєнь, бо грабували всіх, жовтень – худень, листопад – пухлень... Грудень по-новому зветься *трупень*, січень – *могилень*, лютий – *людоїдень*, березень – *пустирень*, квітень – *чумень*..." [1, с. 231]. Кожне "нове" найменування розкриває особливість кожного місяця. Лютий названо композитом "людоїдень". Ця назва пов'язана з реальністю, оскільки явище канібалізму спостерігалось у ті страшні голодні роки.

У романі простежуються зміни не тільки у зовнішності селян, а й у їх внутрішньому, психологічному стані, де згодом – духовний злам і порожнеча. Доброзичливі, щирі українці-зерносії стали "скелетоподібними тінями зі слабосилими пальцями", "з душею враженою, мов чорноклен", "голодні до лихоманковості", після "довгочасного голодування – на межі *божевілля*". "Знечещено їхні *хати-святині*, де ікони споконвіку осяювали хліб на столі" [1, с. 57], вони перетворилися на "чорно-сизі пустки". "Все зруйноване! Зграї гайвороння кружать скрізь, над *всенародною* пустокою" [1, с. 266]. Село нагадувало цвинтар, на якому інколи пересувались "не-

цьогосвітні тіні", "темно-сірі постаті", "хлібороби-тіні" у пошуках їжі. Так за рік змінилось мальовниче українське село, його жителі зі своїми турботами і радощами. Щоб відтворити ці зміни, автор застосовує потужну оцінну експресію композитної лексики.

Отже, семантичний та естетичний потенціал складних слів, їх уживання зумовлені загальною ідеєю твору, художнім часом і простором. Завдяки розгалуженості їх семантичної структури і стилістичних навантажень у художньому тексті складні слова є важливим ідейно-художнім засобом, здатні створювати естетично місткі образи, ставати вагомим текстотвірним елементом. У цьому переконує нас потужний оцінно-експресивний корпус композитів у романі В. Барки "Жовтий князь". Поява в художньому тексті складних слів є результатом авторського осмислення описуваного, презентацією авторського задуму.

1. Барка В. Вибрані твори. – Харків, 2003; 2. Барка В. К. Жовтий князь: Роман. – К., 1991; 3. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984; 4. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.

Наталія Дарчук

ПОЕТИЧНИЙ СЛОВНИК В АСПЕКТІ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Міркування про мовну картину світу (МКС), специфічну як для кожної окремої мови і культури, так і окремої людини, не є новими. Ця красива і точна метафора зустрічається в роботах В. Гумбольдта та його послідовників – Л. Вітгенштейна, Л. Вайсгербера, Й. Тріра, відображена у відомій гіпотезі Сепіра-Уорфа [1, с. 31]. В українській та російській лінгвістиці це поняття активно використовується з другої половини ХХ ст. (Н. Арутюнова, Ю. Караулов, Е. Кузнецова, А. Уфимцева, Г. Цур). У сучасній лінгвістиці воно набуло актуальності завдяки сучасним **методам** дослідження лексичної семантики й одержаним **результатам** (Ю. Апресян, А. Вежбицька, О. Шмельов, О. Корнілов, І. Голубовська, Ж. Соколовська та ін.), коли дійшли висновку, що значення величезної кількості лексичних одиниць містять у собі лінгвоспецифічні конфігурації ідей – концептів [7, с. 12]. Національна мова, виконуючи основні функції – спілкування (комунікативна), повідомлення (інформативна), впливу (емотивна) – акумулює весь комплекс знань і уявлень носіїв мови про навколишню дійсність. Таке глобальне універсальне знання про світ – результат роботи колективної свідомості, зафіксований насамперед у лексичному складі мови [3, с. 4]. У мові знаходять відображення ті риси позамовної дійсності, що є релевантними для носіїв культури. Оволодіваючи мовою, значеннями слів, носій бачить світ під кутом зору, підказаним його рідної мовою, зживається з

концептуалізацією світу, характерною для відповідної культури. Слова, що містять у собі лінгвоспецифічні концепти, одночасно і відбивають і формують образ мислення носіїв мови [7].

У людській свідомості об'єктивний світ не віддзеркалюється, а втілюється у специфічній формі особливого вторинного світу. І саме цей втілений у мові світ і є МКС.

Під МКС ми розуміємо вербалізоване засобами мови світосприйняття і світорозуміння етносу. Дослідити МКС – значить вивчити засоби її маркування на всіх рівнях мовної системи.

МКС – не віртуальна і вивчити її можна аспектно й методично, але навряд чи хто ставив питання про методики актуалізації МКС.

Об'єктом нашого дослідження є поетичне мовлення – невід'ємна частина культури українського народу, засіб самопізнання та самовираження національної культури. Емпірично всі розуміють, що в поетичній мові закодовані мовні картини світу як етнічні, так і творчо-індивідуальні. Але як це можна довести? Ми вважаємо, що методика актуалізації МКС полягає у створенні і вивченні поетичних словників: частотного, ідеографічного і словника образів.

Мета даного проекту в перспективі – опис картини світу поетичного мовлення взагалі та окремого поета зокрема в аспектах: 1. МКС на лексичному рівні мовної системи (основні концепти); 2. МКС та (етнічні) стереотипи; 3. МКС і вторинна номінація.

Зупинимось лише на методичних засадах МКС та результатах перших двох аспектів дослідження.

Для здійснення поставленої мети була розроблена методика, яка поєднує кількісний і якісний принципи аналізу поетичного тексту і відображена у трьох створюваних словниках: **частотному, ідеографічному та образів.** **Частотний словник** надасть інформацію про закономірно повторювані лексеми, які є ключовими для авторського словника та інтегрованого в цілому; **ідеографічний** – поняттєву класифікацію лексики від концепту (поняття) до лексичних засобів його вираження, що призведе до зосередження в її межах семантично близьких лексичних одиниць, які з певними змістовими варіаціями передають одне поняття. Що ж до **словника образів**, то хотілося б висловити деякі міркування. Тривалий час у науці панувало переконання, що всі процеси у людській свідомості мають переважно мовний характер, але це не завжди не так. Деякі дослідники (Пайвіо) вважають, що ментальні процеси можуть бути опосередковані не тільки вербально (мовою), а й уявою, отже, образами. Особливо цінним є це міркування у зв'язку з характером та особливостями поетичного дискурсу – матеріалом нашого дослідження. Мовна картина світу може бути репрезентована на рівні образів – прототипів, яким відповідають певні лексичні одиниці. Прототип – це збірний образ, якому властиві характерні та істотні ознаки для певного етносу, і тому інтерпретуються нами як етнічні стереотипи. Такий напрям дослідження зумовлений бажанням віднайти культурні, психологічні, моральні координати духовності

українського народу. Справді, мова, на думку В. Морковкіна, є середовищем, яке перетинає людей у часі і просторі, заповнює свідомість людини, структурує етнічно, збагачує джерелами духовності [5]. Отже, абсолютний примат емотивної функції (над комунікативною та інформативною) може бути актуалізований через систематизацію лексичного матеріалу за частотою, концептами та етнічними стереотипами.

Розроблена методика включала кілька етапів. На **першому** укладається Інтегрований загальний словник поетичної мови і 15 індивідуальних зі статистичними характеристиками (абсолютна і середня частоти, середнє квадратичне відхилення абсолютної частоти, коефіцієнт варіації та коефіцієнт стабільності) до кожної лексичної одиниці. На **другому** етапі створюється ідеографічний словник, який репрезентуватиме картину світу поетичного мовлення в термінах ідеографії. Ідеографічний словник укладається на матеріалів іменників із загального поетичного словника, з граматичною (частина мови, рід) та кількісною інформацією (абсолютна частота). На цьому ж етапі є два лінгвометодичні кроки, коли: 1) до аналізу залучаються контексти вживання кожного слова в поезіях усіх авторів з метою уточнення значення, за яким певний іменник включається до певної лексико-семантичної групи ідеографічного словника; 2) автоматично за спеціальною програмою перераховуються абсолютні частоти іменників, які надають інформацію про частоту вживання іменника в певному значенні й укладаються ідеографічні словники, що ілюструють індивідуальну авторську картину світу. На **третьому** етапі аналізується ідеографічний словник і контексти вживання слів з метою виявлення поетичних образів – прототипів, поданих вербально у словнику відповідними лексемами, які є матеріалом для створення словника поетичних образів. (Передбачаються ще 4-й і 5-й етапи для дослідження зв'язку мовної картини світу з морфологією та синтаксисом) [2].

Така багатоступенева методика дозволяє використати і кількісні і якісні підходи до аналізу поетичного мовлення та представити художній текст як факт мови, з одного боку, і як факт мистецтва – з другого. Сучасні засоби автоматизації відкривають можливість оперативно працювати з мовним джерельним матеріалом і Тлумачним словником в електронному форматі, створювати й одночасно редагувати синоптичну схему ідеографічного словника, а в подальшому використовувати для порівняльних досліджень.

Перший етап

Пакетом алгоритмів і програм автоматичного морфологічного аналізу забезпечується автоматичне укладання словників слів, словоформ та статистичних підрахунків частот і розподілу частоти за підвибірками як для окремого поета, так і Зведеного (Інтегрованого) словника поетичної мови.

Матеріал дослідження – корпус текстів обсягом 300 000 слововживань зтворів: поетів-шістдесятників (Л. Костенко, І. Драч, Б. Олійник, В. Стус, В. Коломієць, Т. Коломієць, Д. Павличко, М. Вінграновський, М. Воробйов), поетів сімдесятих років (І. Жиленко, С. Йовенко, Л. Скирда) та поетів нової

генерації (Ю. Андрухович, О. Забужко, І. Малкович). Довжина вибірки з текстів кожного поета 20 000 слововживань.

З табл. 1 видно, що найбільші словники в О. Забужко (6579 різних слів) та Ю. Андруховича (6352). Найменший з-поміж усіх словників у М. Вінграновського (4218).

На підставі даних табл. 1 можна припустити: чим більший словниковий запас рідної мови, відображений в авторському словнику, тим більше мислення поета етнічно зорієнтоване. Однак таке припущення потребує спеціального дослідження і вироблення відповідних критеріїв доказу. На основі даних розроблюваної в лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології каталогізації художніх тропів (метафора, метонімія, порівняння, оксюморон, синекдоха, гіпербола, іронія, синонімія, антонімія) виявлено, що найбільшим за обсягом є каталог тропів у М. Вінграновського, а найменшим – у Ю. Андруховича й О. Забужко. Можливо, лексична обмеженість словника "компенсується" саме за рахунок тропіки, чим створюється естетичний вплив на читача. Можливо також, поезія Ю. Андруховича й О. Забужко відзначається інтелектуальністю, а М. Вінграновського – художністю.

Таблиця 1. Кількісні дані про обсяг авторських словників та словників іменників

№	Автор	Обсяг словника слів	Обсяг словника словоформ	Словник іменників			
				К-сть різних лексем	К-сть різних словоформ	% від словника слів	% від словника словоформ
1	Андрухович О.	6352	9884	3122	4933	49,1	49,9
2	Вінграновський М.	4218	7333	1751	3252	41,5	44,4
3	Воробйов М.	4495	7806	1608	3193	35,8	40,9
4	Драч І.	5566	8717	2404	3818	43,2	43,8
5	Жиленко І.	5171	8603	2219	3802	42,9	44,2
6	Забужко О.	6579	9615	2712	4181	41,2	43,5
7	Йовенко С.	4820	7802	1888	3186	39,2	40,8
8	Коломієць В.	5864	9226	2549	4188	43,5	45,4
9	Коломієць Т.	5205	8643	2034	3536	39,1	40,9
10	Костенко Л.	5611	8645	2606	4040	46,4	46,7
11	Малкович І.	4887	7383	1982	3159	40,5	42,8
12	Олійник Б.	5329	8333	2097	3463	39,4	41,5
13	Павличко Д.	5075	8543	2201	3830	43,4	44,8
14	Скирда Л.	4680	7811	1993	3338	42,6	42,7
15	Стус В.	5865	8908	2268	3664	38,7	42,4
Усього		31869	68967	13233	29150	42,3	41,5

Укладений синопсис на матеріалі іменників поетичного словника виявляє суттєво великий словник іменників у Ю. Андруховича – 3122

(49,1% від авторського словника, тобто майже половина його словника – іменники). Кількісно меншим є словник іменників у О. Забужко (2712 лексем, 41,2%). На третьому місці словник іменників у Л. Костенко (2606 лексем), але він складає 46,4% від обсягу її авторського словника. Невеликий словник В. Вінграновського корелює з обсягом іменників у ньому (лише 1751, тобто вдвічі менше, ніж в Ю. Андруховича). Найменша кількість іменників у словнику М. Воробйова – 1608, що становить 35,8% від авторського словника.

Таким чином, можна стверджувати, що авторському стилю Ю. Андруховича властивий іменний стиль – гетеронімінація (багатоназивання), до речі, риса, властива науковому стилю, що знову наводить на думку про інтелектуальність його поезій. Гетеронімінацію використовують для того, щоб, уникаючи повторень, повніше охарактеризувати "предмет розмови" за багатьма іншими ознаками. Меншою мірою це характеризує авторський стиль М. Воробйова. Для остаточних висновків, зрозуміло, треба залучити кількісні показники інших частин мови, адже все сказане стосується тільки певних зауважень.

Другий етап

Логічна організація поетичного словника та іменників зокрема може бути вибудована шляхом: 1) аналізу тлумачень, фіксованих тлумачними словниками; 2) створення синопсису ідеографічної класифікації; 3) визначення місця кожної лексико-семантичної групи в межах ідеографічної класифікації.

Враховуючи накопичений досвід теоретичного і практичного створення ідеографічних словників, ми обрали оптимальну методику поняттєвої класифікації лексики, описану в роботах Е. Кузнецової, Е. Скороходька, Н. Сніжко, яка зводиться до того, щоб на основі алфавітного, семантичного невпорядкованого індексного списку слів (у нашому випадку іменників) сформувані семантично впорядковані класи, використовуючи інформацію про структуру лексико-семантичної системи мови, відображену в тлумаченні слова за 11-томним Словником сучасної української мови.

Для одержання поняттєвих угруповань релевантними, насамперед, є дослідження тієї частини тлумачення слова, яка відображає предметно-логічне слово і містить інформацію про поняттєву віднесеність. Нею у тлумаченні є словниковий ідентифікатор значення, який називається категоріально-лексичною семою [4]. Наприклад, *зозуля* – *корисний перелітний птах-самка зі світло- чи бурувато-сірим оперенням* у СУМі описана за допомогою словникового ідентифікатора 'птах' і конкретизаторів 'самка', 'перелітний', 'корисний', 'оперення', 'бурувато-сірий'; *бджола* – *медоносна комаха, що збирає квітковий нектар і переробляє його на мед* (словниковий ідентифікатор – 'комаха', конкретизатори – 'медоносна', 'збирати', 'квітковий', 'нектар', 'переробляти', 'мед'); *птах* – *хребетна тварина, яка має тіло, вкрите пір'ям, дзьоб і замість передніх кінцівок крила* (словниковий ідентифікатор 'тварина', конкретизатори

'хребетний', 'тіло', 'пір'я', 'дзьоб', 'передні кінцівки', 'крила); **комахи** – клас безхребетних членистоногих тварин (словниковий ідентифікатор 'тварина', конкретизатори 'безхребетні', 'членистоногі').

За методикою Е. Кузнецової [4] шляхом ступеневого ідентифікування значення всіх слів за тлумачним словником визначаються родові ідентифікатори, які є базовими концептами синоптичної схеми. Накопичуючи словникові ідентифікатори вже на першому етапі ступеневого ідентифікування, можна формувати узагальнювальні поняття – базові концепти синопису:

птах → **зозуля комаха** → **бджола**

На наступних етапах узагальнювальні поняття ієрархізуються в концепті вищого порядку:

тварина → **птах** → **зозуля** → **комаха** → **бджола**

При цьому слова лише зараховуються до поняттєвої групи, відповідно утворюючи підгрупи:

тварина → **птах** → **зозуля, зозуленька, зозулення, зозулятко** і т. ін.

Вважаємо, що наше знання про світ включає **Природу, Суспільство, Людину** як суспільну істоту, якій належить особлива роль субєкта, що пізнає, описує і видозмінює світ, та **Абстрактні Відношення і Форми Існування Матерії**, тому загальна схема синопису іменників складається з чотирьох концептів. Концепт **Природа** представлений концептом нижчого рівня **Природні утворення**, який, у свою чергу, розгортається в **Загальні поняття, Стихії, Земна поверхня, Рослини, Тварини**. Концепт **Тварини** має концепти нижчого рівня: **Загальні поняття, Види тварин, Сукупності тварин, Організм тварин, Їжа тварин, Житло тварин**.

Концепт **Види тварин** розгортається концептами нижчого порядку **Загальні назви, Комахи, Риби, Плазуни, Птахи, Ссавці**.

Отже, весь родо-видовий ланцюг ступеневого ідентифікування є таким:

природа → **природні утворення** → **тварина** → **види тварин** → **птах** → **зозуля** → **комаха** → **бджола** (див. рис. 1)

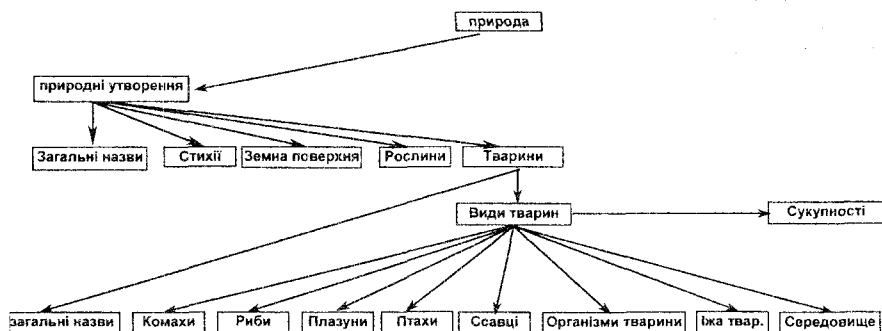

Рис. 1. Схема фрагменту загального синопису поетичної мови

Враховуючи тип поетичного дискурсу, надто деталізований синопсис не подається, напр., не вказуються особливості, властиві науковій таксономії (з *родини ...*, *розмір*, *забарвлення*, *особливості організму*), але залучалась власна інтуїція і власне світосприйняття. Синопсис є рухомих і не жорстким, бо поетом творяться скомпліфіковані образи, позначені лексемами типу *кіль-мислитель*, *сиро-пташечка* (сирота + пташечка), *чаєчка-небога*, що стає причиною змішування різних концептів:

Сиропташечка → Людина + Істота (птах)

Чаєчка-небога → Людина + Істота (птах)

Кіль-мислитель → Істота (тварина) + Людина

У цих випадках прикладки заносилися до синопсису за родовим поняттям.

Урешті одержаний синопсис у цілому узгоджується з відомими ідеографічним словниками (В. Морковкін, Ж. Соколовська).

Весь процес укладання синопсису і створення словникових груп здійснювався на комп'ютері в автоматизованому режимі. До вироблених концептів з індексного списку заносилися слова загального поетичного словника з абсолютними частотами, в результаті чого формувалися лексико-семантичні групи "Птахи", "Комахи", "Плазуни", "Риби" тощо. Такими діями індексний список скорочувався настільки, наскільки поповнювався синопсис.

Розробляючи методику укладання синопсису, виходили з того, що семантичний потенціал слова, описаний тлумачним словником, реалізується в лексико-семантичних варіантах, які актуалізуються в контекстах. Наприклад, іменник **коник** у тлумачному словнику маєсім значень, сім лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), які відносяться до різних концептів синопсису. До різних концептів відносяться й лексико-семантичні омоніми (напр. **котик₁** – зменш. пестл. до *кіт*; **котик₂** – *морський савець*; **котик₃** – *суцвіття верби*). Тому для уточнення значення залучали контексти з поетичних текстів. За спеціально розробленою програмою в автоматизованому режимі кожному слову приписувався номер значення з тим, щоб, по-перше, внести ЛСВ до відповідного концепту синопсису, по-друге, перерахувати частоту, з якою зустрічається ЛСВ у різних контекстах. Але виникає інше питання, чи можна взагалі до створення ідеографічного поетичного словника залучати тлумачний словник загальної літературної мови як засіб для встановлення смислових зв'язків між словами, оскільки до словникового тлумачення не входять асоціативні ознаки? Вважаємо, що можна, по-перше, оскільки в дефініціях загального тлумачного словника зафіксовані статистично усереднені, виявлені в аналізі значної кількості текстів і соціально апробовані (відображають літературну мову), тобто досить генералізовані семантичні зв'язки у лексиці мови. По-друге, будь-яку метафору, порівняння можна реконструювати на підставі того, що при створенні образу на основі подібності, аналогії в читача виникають певні уявлення, пов'язані з денотатом, тобто асоціативні ознаки присутні у свідомості носіїв мови. Напр., щодо контексту *По селу ми розбіглися, як метелики, у найчистіших своїх сороч-*

ках (І. Драч) у читача виникають певні уявлення, пов'язані з денотатом **метелик** (легкість у пересуванні асоціюється також з дітьми). Зважаючи на висловлені міркування, такі переносні значення враховувалися без зміни частоти вживання слова.

Весь процес укладання синопсису і створення словникових груп здійснювався на комп'ютері в автоматизованому режимі. До вироблених концептів з індексного списку заносилися слова загального поетичного словника з абсолютними частотами, в результаті чого формувалися лексико-семантичні групи. Після уточнення значень робота над укладанням синопсису завершувалася конструюванням **ідеографічного словника** з розширенням інформації за такою схемою:

назва поняттєвої групи →	список підгруп → поняттєвої групи	перелік лексем, які входять до підгруп, з інформацією морфологічною (для іменників – рід), авторське джерело, абсолютна частота вживання у джерелі і сумарна частота за сукупністю джерел.
--------------------------	--------------------------------------	--

Виявилось, що найвагомішою з-поміж усіх є група лексем, очолюваних концептом **Людина** (майже тисяча іменників), потім група зоонімів (554) і флоронімів (150).

Кількісні дані дозволяють впевнено робити висновки, які саме лексико-семантичні групи характерні для української поетичної мови взагалі та окреслити лексичні пріоритети в цій групі як характеристику індивідуального стилю кожного поета. Але говорячи про кількісні характеристики словникового складу, підкреслимо, що поняття багатства авторського поетичного мовлення не залежить від кількості вживання лексичних одиниць, а від розмаїття їх вживання, від реалізації відтінків значень в різних контекстах. Саме цьому присвячений наступний, третій етап.

Третій етап

Поети, як ніхто, вміють створювати несподівані контексти. Незвично поєднуючи різні слова, вони надають цим словам нове життя, створюючи образну систему об'єднанням кількох несумісних смислів, які поет намагається ототожнити, уподібнити. Образи впорядковуються у парадигми, які можуть бути своєрідним тезаурусом, що, однак, не збігається із загальномовним тезаурусом (або ідеографічним словником), про який йшлося в описі другого етапу. Але якщо загальномовний тезаурус чітко фіксує основні закони мовної референції, то парадигма образів виявляє картину світу насамперед на глибинному рівні – спадковість історичних станів культури, бо інакше художня мова існувати не може. Таким чином, **ідеографічний словник як інваріант, як генералізація семантичних зв'язків у лексиці мови, та словник образів як текстова реалізація цих зв'язків – це база даних мовної картини світу поетичної мови, на основі якої можна робити висновки про особливості національного світобачення.**

Проілюструємо сказане на прикладі зоонімів. Нами було встановлено, що в поетичному словнику досить уживаною є лексико-семантична група **Тварини**. Можна припустити, що тваринні образи мають універсальне значення в символічній системі української поетики. По-перше, тварини – істоти всюдисущі: вони є і на землі, і під землею, і у воді, і на небі. По-друге, тварина – життєво активна в природі: вона дихає, росте, рухається, видає звуки – все це дозволяє розширити семантичне поле зооніма.

Якщо синопсис розгорнути до рівня окремих слів, то виявляється, що в центрі концептів **Тварина**. **Свійська тварина** буде лексична парадигма, очолювана лексемою **кінь** з похідними (**коник**, **коняка**) та понятійно зв'язаними (**огир**, **скакун**, **лоша**), сумарна частота якої (тобто лексичної парадигми) – 297. (Для порівняння: наступна з-поміж свійських тварин лексична парадигма **Рогата худоба** – 120, потім **Собака** – 114). Це є свідченням, з одного боку, особливої ролі цієї тварини серед усього загалу тварин в житті людини, з другого – образу коня в поетичному дискурсі. Таким чином, робимо висновок, що зоонім **кінь** в ідеографічному словнику поетичного мовлення й образ коня в образній парадигмі логічно зв'язані, тому перед нами стоїть завдання: з'ясувати семантичне поле цього образу, що дозволить не лише систематизувати набір характеристик образу, а й виявити певні закономірності, логіку в побудові цього образу.

Семантичне поле цього образу базуватиметься на антропоцентричній ідеї: світобачення людини формується крізь призму звичних для неї ознак та й інтерес її до тварин не зводиться лише до її споживацьких зацікавлень. Це можуть бути зовнішні ознаки тварини, стать, ріст ("**портрет**"), акустичні прояви ("**мова**"), **способи руху**, контакти з іншими представниками зоосвіту ("**соціум**").

Зовнішні риси є фундаментальними у творенні образу **тварини**. Особливо важливим з-поміж морфологічних рис є колір, оцінка якого залежить від світобачення. Тому в поетичному мовленні ніколи є випадковою масть коня, однозначними символами є білий і чорний кольори: білий асоціюється з миролюбним, чорний – хижим, злим.

Біла масть (5): *Летів козак на білому коні* (Кост.); *аби ... на білім коні подвір'я невипотпував* (Малк.); *і хмари летять, як білі коні, як молодості вічної яса* (Павл.); *Білий кінь склада підкови вище шибки* (Вороб.); *вітре милий, там, де ходить коник білий* (Йов.); **сива** (3): *А роки летіли, мовби сиві коні* (Олійн.); *Поволечки ступають сиві коні, у возі похоронному йдучи* (Павл.); *... та чорнобривий шлях, як сивий коник* (Вінгр.); **чорна** (2): *І коли зайшли у море, чорні коні і білі коні* (Драч); *Чорні коні стриножені чорну пасуть сіножать* (Т. Кол.); **сива-біла-чорна** (1): *Іде ранок на конях сивих, день – на білих, на чорних – вечір* (Т. Кол.); **кара** (2): *Як весело козак обмалював турецького султана. Про карих з полуменем грив* (Кост.); *Мовчки в акваріумі кімнати карого коника розсідлаю*

(Йов.); **ворона** (3): *Мужчини білі – та й на конях, грайних конях вороних* (Драч); *І дні, мов коні вороні, дорогоцінний час несуть* (Вінгр.); *Ходить полем мій кінь вороненький* (Вінгр.); **сіра** (1): *ударить грім, зірвуться сірі коні* (Скирда); **чала** (1): *об'їдають коні чалі місяць, наче сніп вівса* (Павл.); **руда** (1): *табуни рудих коней допасають зелену траву і темніють на ніч* (Вороб.); **червона** (1): *Вечір у місті. Кінь червоний, розплатано букети півоній обвалюються* (Вороб.); **ряба** (2): *Прилетіла весна на рябому коні; на рябому коні що везла-не везла, але дещо і нам привезла* (Вінгр.); **булана** (1): *до мене завше ранок прилітав хлопчиськом на буланому коні* (Т. Кол.).

Частини тіла коня – **грива, очі, ніздрі, ноги, круп** – також набувають символічної оцінки: **грива** – *сива, око* – *м'яке, очі* – *мінливі, ноги* – *дикі, горді. Грива: Йшов кінь з гривовою сивою* (Драч); *Ой, чий то кінь стоїть, що сива гривонька; Заплетено в гриву коневі барвінок хрещатий; Погладжу заплутані гриви* (Т. Кол.); **очі**: *Сміялись коні невисоко, дивився радо ніжний світ м'яким коневим оком* (Вінгр.); *тружденний кінь до місяця поблискував очима і плакав, що не тішило мене* (Павл.); *лошиця із мінливими очима то чорними, то синіми, то мідними* (Вінгр.); *Він стояв, косив кривавим оком, цей кінь-мислитель, зверхник – і суддя* (Кост.); **губи**: *нехай засіпається моє підборіддя, враз розм'якне, як губи притомленого коня* (Стус); *лошиця із шовковими ключицями, з шовковими пожежними губами* (Вінгр.); **ніздрі**: *ніздрями рожевими на сонці і матово-темнавшими вночі* (Вінгр.); **ключиці**: *лошиця із шовковими ключицями, з шовковими пожежними губами* (Вінгр.); **ноги**: *лошиця з дикими і гордими ногами* (Вінгр.); **круп**: *Йому часом сниться, як форкають коні козацькі, як парують їх крупі і пахне спітніла вода* (Заб.).

З любові до цієї тварини О. Забужко, уживши оксюморон, навіть кінський піт називає спітнілою водою.

Кінь у слов'янській традиції завжди був символом волі, тому образ стриноженого коня як втрати волі типовий для поезій Т. Коломійця: **стриножені коні**: *здрігаючись тремко, стриножені коні на луках дитинства отаву скубуть; дихають тепло стриножені коні і тужно зітхають у руку мою; сумні прожиті роки, як стриножені коні, докірливо глянуть у вічі мені; стриножені коні тривозно замруть, передчувши біду* (Т. Кол.); *конем стриноженим диваєш* (Стус).

У поетичних текстах зустрічається метафоричний вислів **крилатий кінь** як символ поезії: *На Севан і на Алтай, куди мій кінь крилатий поспішав* (Драч); *Крилатий коню мій!* (Вінгр.).

Естетичне звучання образу коня із синонімічними назвами (*лошак, огир, скакун*) посилюється стійкими уявленнями про те, що кінь – це чоловіча особина, тому на означення жіночої статі є лише *кобилиця* (1) і *лошиця* (8).

Акустичні прояви образу коня не є беззмістовними, вони несуть певну інформацію. Іржання, форкання – специфічні для нього звуки, а от

сміх, зітханьня, стогін співвідносяться з людськими звуками і надають вторинну семантику образу. Кінь "сміється" у Л. Костенко та М. Вінграновського, а "зітхає" і "стогне" у Т. Коломієць (**сміятися**: *встає я, ранній сніг, сміялись коні невисоко, дивився ніжний світ м'яким коневим оком* (Вінгр.); *а що із того, що сміються коні* (Кост.); **зітхати**: *дихають тепло стриженоні коні і тужно зітхають* (Т. Кол.); **стогнати**: *коні іржали змилені, коні стогнали зранені* (Т. Кол.)).

Спосіб руху коня є однією з найважливіших характеристик його образу. Дієслова **скакати, басувати, брести, ходити, бігти** семантично пов'язані із зоонімом **кінь**. А метафоричний образ із дієсловами **літати** (а *кінь колить молодим літає* (Драч)) асоціюється з птахом; **грати** (*грають коні і грає Роська в шалі їх зіниця* (Драч)) – із дітьми.

Пов'язаними з рухом є місця постійного перебування тваринного образу, що також грає важливу роль у його характеристичності в опозиції "свій – чужий", звичній для людського сприйняття. "Своїм" вважається окультурене людиною середовище, в якому живуть коні – двір, хлів, стайня, а решта – "чуже". І жоден із досліджуваних контекстів не пов'язаний з локусом "свій". Для коня середовищем у поетичному мовленні є простір степів, луків, лісів.

"Соціальний" зміст образу коня виявляється у порівнянні з **людиною** (**людина=кінь**): *чо стоїш, наче кінь під сльотою на вигоні* (Павл.); *Така хруска, така гучна моя кімната...блукаю нею, вражий син, неначе кінь муругий* (Стус); *рвонуть новобранці, немов лошаки серед степу* (Ол.); **зоонімами** (**кінь=птах**): *кінь не жде – зривається, неначе птах* (Павл.); (**кінь=змія**): *і коні басують, як змії* (Заб.); **флоронімами**: (**колосьок=кінь**) *приляжу спочити в гаю, колосок, наче кінь, наді мною схилить сонячну гриву свою* (Павл.); (**коні=листя**): *мов срібне листя на просторі, пробігли коні* (Вороб.); (**квасоля=коні**): *Сонет із торбинкою квасолі // У дерев'яному цебрі сплять коні білі і рябі: біленькі-білі, а рябі із ледве зримим фіолетом // вона тобі насипле пригір не одну рябеньких коней з фіолетом // Хто коней міряє цебрами* (Малк.); (**троянди=табун коней**): *піною вітер вільно тріпоче, у нім буйні троянди коней повернулися додому* (Вороб.); **явищами природи** (**хмари=коні**): *і хмари, що летять, як білі коні, як молодості вічної яса* (Павл.); (**ранок=кінь**): *Ніч недописана і недопита, але неспитий ранок майорить. Він вирвався, мов кінь несамовитий, віщуючи хіть до макового степу* (Стус); **предметами**: (**літак=кінь**): *паслися, мов коні, літаки* (Ол.); *немов табун крилатих коней крізь перешкоди й перепони, повз вулканічний шал гармат вертали літаки назад на свій плацдарм, свою твердиню* (Скирда); (**кінь=літак**): *неначе літаки, летіли коні* (Ол.); **абстрактними поняттями** (**роки=коні**): *роки, як стриженоні коні, довірливо глянуть у вічі мені* (Т. Кол.); (**дні=коні**): *і дні, мов коні вороні, дорогоцінний час несуть* (Вінгр.); (**життя=коні**): *Он життя виривається з рук, як лоша полохливе* (Павл.).

Виявляються і семантико-функціональні "партнери" образу коня. Ними є: **соняшник**: *стояв, ходив, лежав осінній щем, щеміло сонце по усіх усядах і обнімались – при базарі й людях до шиї шия – соняшник з конем* (Вінгр.); **барвінок**: *заплетено в гриву коневі барвінок хрещатий* (Т. Кол.); **колосок**: *ось на казахській рівнині мчить колосок мій на коні* (Павл.); **береза**: *Вони удвох гомоняють: біла береза і білий кінь // чухається білий кінь старий об дуже білу березу-присуху присохлу; а юна береза колісь боса ходила по сивому лузі по білим морозі, а кінь колісь молодим літав і ніколи тоді не думав про небо // Тополі в слідах матерів постають: біла береза, білий кінь, біла коняка розкарякувата і стара, яка возить свиням їдло* (Драч); **жайворон**: *з-під копит зривається жайворонок* (В. Кол.); **зебри, антилопи**: *Летючі зебри, антилопи й коні цвітуть на дні пасовищ і савани* (Андр.); **олені**: *паслися олені і коні в парку цілу добу* (Драч); **верблюд**: *колега коника й вола, горbate диво, привид Азії, сумирний жовтий страхолюд* (Кост.).

Варто звернути увагу на семантичний зв'язок образу коня з образом берези в І. Драча. У Д. Павличка згадується міфологічний образ **кентавра** – напівлюдини і напів коня (*втім надбігає молодий кентавр – кінь і юнак – одне ество безумне*).

Кінь символізує **мудрість, розум**: *Він стояв, косив кривавим оком, цей кінь-мислитель, зверхник і суддя* (Кост.); **благородство**: *Хай благородний кінь... // Не в'яне благородний кінь...* (В.Кол.); **надійність**: *Мене тримайся, мов коня, якщо ти мій синаш* (Андр.); *Мої милі, та й немає транспорту над коняку в милі* (Кост.); *не йди, коню, за Десною, зостанься зі мною* (Йов.); **вірність**: *Я йшов один, як перст, і коник мій зі мною сивів поруч* (Вінгр.); **динамічну силу**: *Кінь не жде – зривається, наче птах // Кінь під копитами стоп гуде // Кінь говорить, він може все, він по хмарах мене несе* (Т. Кол.); **моторність**: *Мужчини білі – та й на конях, на грайних конях вороних* (Драч); **швидкість думки**: *Дзвенить залізна рима, як підкова, прудкий скакун думки наздоганяє* (Павл.); **плин часу**: *літа вже не мчать, як лошата прудкі в табуні, повільно бредуть, як верблюди* (Олійн.).

Це типовий символ **працездатності**: *Тружденний кінь до місяця поблискував очима і плакав, що не тішило мене* (Павл.); **витривалості**: *ще ви [вороння], чорні, передохнете, поки кінь цей упаде!* (Кост.); **потужної влади**: *З Риму від'їжджав Калігула, він замість себе залишив коня // Кінь бив копитом в Римському сенаті, у чорних шорах ніздрями дружав // [в Сенаті] усі вставали, коли кінь їржав* (Кост.).

Т. Коломієць, у поезіях якої образ коня є особливо естетично напруженим, пише: *"із рук ловців виривалися коні, роковані Клодтом на вічну покору"*, чим показує в цій скульптурі шалену пристрасть, природні інстинкти коня.

Відомо, що **крилатий кінь** – це символ поезії (вислів "осідлати Пегаса" означає "стати поетом"), цей образ вживає М. Вінграновський (*Крилатий*

коню мій!) та І. Драч (*На Севан і на Алтай, куди мій кінь крилатий поспішає*). У павличкових рядках я допускаю, що в мені живе душа коня, бо на зелені трави мене весною тягне відчувається язичницький мотив.

Отже, методично ми довели, що образ коня в досліджуваній українській поетичній естетиці отримав роль художнього засобу, який впливає на характеристику мовної картини світу українського поетичного мовлення. Але увага до цього образу в досліджуваних поезіях різна. Найчастіше до нього зверталися М. Вінграновський (44 рази), Л. Костенко (43) і Т. Коломієць (40); рідше – Д. Павличко (27), Б. Олійник (24) і М. Воробйов (20), а І. Жиленко – лише один раз. Очевидно, перевага в її поетичному світобаченні за іншими зоонімами (справді, серед цього ж концепту **Свійська Тварина** в неї найбільшу роль відіграють собаки, а з поміж інших зоонімів – **Птахи – Домашні та Хижі**).

Нами систематизовано семантичні елементи, які складають комплекс уявлень про образ зооніма й за цією методикою планується проаналізувати всі інші зооніми, безперечно, беручи до уваги їхні морфологічні особливості та розробляючи при цьому образну палітру.

Пропонуючи методіку, ми забезпечуємо комплексність аналізу, що дозволить накопичувати матеріал різних видів дискурсів (поетичний, але іншого хронологічного зрізу, прози тощо), базу концептів для ілюстрації мовної картини світу художника як мовної особистості.

Індивідуальні словники поетів розрізняються не тільки кількісно, а й якісно: і лакуни в індивідуальному синописі, і семантичне наповнення, і глибина лексичних значень, і розвиток парадигматичних семантичних зв'язків у межах індивідуальних словників свідчать про певну унікальність світобачення, тому що вона є відбитком життєвого досвіду, знань, навколишньої дійсності. Між тим вважаємо, що авторські словники-синопсиси є різними маніфестаціями загального синопису картини світу поетичної мови, який можна розглядати як узагальнення синописів індивідуальних.

Значною перевагою пропонованого проекту дослідження є поєднання частотного, глумачного та ідеографічного опису. Слутимачний словник мови як "сума знань" народу є ілюстрацією інтелекту цілого народу, ідеографічний – "мудрості" його, тому що показує глибину цих знань, а частотний лише активізує увагу дослідника. Лексикографуючи поетичний ідіолект, маємо можливість висвітлити притаманні йому (ідіолекту) системні зв'язки та їхню кореляцію з аналогічними зв'язками та ієрархічними відношеннями, характерними для мовної картини світу в цілому.

1. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира. – К., 2002; 2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996; 3. Корнилов А.Д. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М., 2003; 4. Кузнецова Э.В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов // Вопросы металингвистики. – Л., 1973. – С. 84-95; 5. Морковкин В.В., Морковкина А.В. Язык как проводник и носитель знания // Русский язык за рубежом. – 1997. – № 1-2. – С. 44-53; 6. Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. – К., 1990; 7. Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира. – М., 2002.

ЗІСТАВНІ КОНСТРУКЦІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ ОПОЗИЦІЇ КОНЦЕПТІВ *РОЗУМ* І *СЕРЦЕ*

Центральною проблемою когнітивної лінгвістики є співвідношення когнітивної, або концептуальної, та мовної картин світу. У цьому плані, з одного боку, система понять когнітивної картини світу дає підстави для осмислення явищ, що представляють пізнавальну діяльність людини; другого – значення мовної картини світу дозволяють уточнити й чіткіше сформулювати результати такого осмислення.

Традиційно концептуальну картину світу пов'язують з інформацією, закріпленою в поняттях. Мовна картина світу інтерпретується як вираження концептуальної мовними засобами; вона постає як відображення банальних, наївних, життєвих, буденних уявлень про світ, що насамперед акумулюються в значеннях слів, притаманних даній мові.

Такий підхід певною мірою унормував співвідношення концептів та відповідних лексем, яке в лінгвокогнітивних дослідженнях опиралось на аналіз лексичної семантики. Однак видається, що фокус досліджень можна змістити, взявши до уваги той факт, що значення лексеми реалізуються в синтаксичній позиції реченнєвої структури. При цьому, заповнюючи синтаксичну позицію, лексема корелює із загальним змістом речення — підтримує семантику його структурної схеми, пристосовуючись до неї, або ж деформує її чи ускладнює новими відтінками смислів.

Тим самим окреслюється новий виток синтаксичної семантики – її проєкція на площину когнітивної лінгвістики. У цьому контексті можна простежити: 1) як синтаксична семантика, координуючи з семантикою лексичною, формує мовну модель світу; 2) як мовна модель світу, що опирається на семантичну систему мови, корелює з науковим знанням, яке сучасна людина схильна вважати за світоглядну модель, за еталон буття.

На цій основі пропонується перше наближення до аналізу проблеми людського пізнання як такої, що, з одного боку, становить фрагмент світоглядної моделі, з іншого, – експлікується синтаксичною семантикою української мови. Йдеться про те, основу пізнання людиною світу становить співвідношення між раціональним та емоційно-чуттєвим світобаченням. Тим самим у системі понять когнітивної картини світу виділяється своєрідна опозиція концептів *розум* та *серце*. У цілому її можна сприймати як репрезентацію двох планів людського буття – інтелектуального та емоційного – у протиставленні та діалектичному взаємозв'язку.

В аспекті протиставлення концептів *розум* та *серце* релевантним є протиставлення двох лексико-семантичних варіантів: *розум* – "здатність людини мислити, відображати об'єктивну дійсність" із відтінками "певний склад, характер мислення", "загальний інтелектуальний розвиток, рівень

пізнання, знань кого-небудь; інтелект, мислення, свідомість" [4, с. 94] ; *серце* – "символ зосередження почуттів, настроїв, переживань" із відтінком "здатність почувати й розуміти інших; чуйність, сердечність" [4, с.182].

У когнітивній картині світу *розум* та *серце* репрезентують два аспекти буття людини, що в основі пов'язані між собою та доповнюють один одного. Два аспекти світосприйняття – інтелектуальний та емоційний – постають як дві протилежності, коли в окремій людині домінує один із них. В ідеалі ж багатопланова, гармонійна особистість прагне до узгодження обох сфер і тим самим забезпечення власної цілісності.

Ідея протиставлення та взаємозв'язку концептів *розум* і *серце* експлікується в мовній картині світу в значеннях окреслених лексико-семантичних варіантів слів *розум* та *серце*, що реалізуються в структурі синтаксичних конструкцій. У такому контексті є сенс окреслити систему моделей, де певні синтаксичні позиції синхронно заповнюються лексемами *розум* та *серце*, і на цій основі простежити, як мовна картина світу інтерпретує концептуальні образи інтелектуального та емоційного буття людини.

На перший погляд активується фрагмент мовної моделі світу, представлений складними реченнями із зіставними відношеннями між предикативними частинами. Загальне синтаксичне значення зіставлення фіксує відмінності між подібними ситуаціями дійсності й передбачає "порівняння двох переважно схожих осіб, предметів, ознак, дій для встановлення їх індивідуальності, своєрідності без заперечення одного і ствердження іншого" [5, с. 9]. Семантика зіставлення об'єднує структурні схеми складносурядних речень закритої структури зі сполучником *а* та окремі нетипізовані безсполучникові складні конструкції закритої структури, а також розчленовані складнопідрядні речення зі сполучниками *якщо...то* і *чим...тим*.

У зіставних конструкціях подібність між позамовними ситуаціями дійсності виявляється в тотожній пропозитивній будові предикативних частин та семантичній близькості предикатів, що відкривають симетричні позиції для субстанціальних синтаксем. Семантична близькість предикатів детермінує заповнення предикатних позицій дублетними, тотожними, синонімічними чи семантично координованими (контекстуально синонімічними) лексемами. Ефект подібності підсилюють подібні лексеми, що заповнюють частину симетричних непредикатних позицій. На цьому тлі контрастування лексем з різним значенням в інших симетричних непредикатних позиціях виявляє відмінність між подібними ситуаціями.

Окреслену семантичну та синтаксичну структуру репрезентує зіставна конструкція на зразок *Розум, трапляється, веде й по лабіринтах, а серце рветься наепрошки* (Ю. Мушкетик). У пізнавальному аспекті ця структура відповідає ідеї двоплановості світосприйняття. Так, у реченні простежується симетрія семантико-синтаксичних позицій – предикатних, суб'єктних та адвербіальних. Порівняй: *веде/рветься; розум/серце; по лабірину*

тах/навпрошки. Такий паралелізм семантичної структури узгоджується з певною близькістю інтелектуального та емоційного буття людини, які відповідно виражаються у змісті першої та другої предикативних частин. Водночас актуалізується й проблема ступеня їх подібності: на тлі семантико-синтаксичного паралелізму простежується семантична невідповідність компонентів змісту. Так, предикатні позиції заповнюються контекстуально синонімічними лексемами (*веде/рветься*). З одного боку, вони семантично координуються з огляду на спільну сему 'рух' у їхній семантичній структурі. З другого боку, ці лексеми позначені диференційними семами 'планомірність', 'спрямування кого-небудь', 'спонтанність', 'звільнення від кого-, чого-небудь'. У такій площині окреслюється різноплановість двох взаємозв'язаних способів буття. Різноплановість максимально загострюється, кристалізується семантичною невідповідністю адвербіальних позицій, які заповнюються контекстуально антонімічними лексемами, що відтіняє контрастування лексем у суб'єктних позиціях. Порівняй: *розум; по лабіринтах/серце; навпрошки*. У цілому ж опис такої семантико-синтаксичної структури метафорично корелює з кордоцентричною аксіомою стосовно того, що почуття швидші за думку, і саме тому світ насамперед осмислюється за допомогою почуттів, а не розуму.

Водночас мовна картина світу активує той факт, що цілісність і повноту буття людині забезпечує лише гармонія почуття й інтелекту. В аспекті зіставних конструкцій ця ідея певним чином репрезентує структуру *В тобі з душею поїнялась уroda, із серцем тихим – розуму свобода* (П. Куліш). Семантика зіставлення, втілена в реченні, виявляється в симетричній будові предикативних частин. Зокрема, на фоні однотипних предикатів (у другій частині дублетна предикатна лексема *поїнялась* не експлікується) та спільної суб'єктної синтаксеми (*в тобі*) простежується контрастування номінативних компонентів змісту (*з душею / з серцем; уroda / свобода розуму*).

У цьому контексті зіставна семантика дозволяє простежити переплетення матеріальних та ідеальних аспектів людського буття. Так, емоції в людині корелюють з душею (поняттям ідеальним), розум – із вродою, тілом (сферою фізичною, матеріальною). У плані кореляції опозиція "*розум – серце*" узгоджується з опозицією "*душа – тіло*". Тим самим мовна картина світу репрезентує новий виток осмислення концептів **розум** та **серце**, зміщуючи проєкції їх бачення. Зокрема, *розум* – те, що пов'язане з абстракцією, – проєктується на конкретний, фізичний образ; *серце* – те, що пов'язане з фізіологічною діяльністю органів чуття, – опосередковується душею, поняттям ідеального, божественного начала.

Цікаво, що такий висновок узгоджується з аналізом лексем *розум* та *серце* як компонентів фразеологічних одиниць. Зокрема, у фразеологічних сполученнях у плані варіативності компонентів опозиція "*розум – серце*" корелює з опозицією "*душа – тіло*". Порівняй: *з легким серцем*

(душею), в серце (душу) запастися, серце (душа) тремтить, розуміти серцем (душею); з дурного розуму (голови), братися за розум (голову).

Таким чином, аналіз зіставних конструкцій у плані функціонування в їхній структурі лексем *розум* та *серце* актуалізує феномен своєрідної інтерпретації в мовній картині світу ідеї оригінальності та єдності усіх аспектів людського буття, а також того, що лише їхня рівновага та гармонія дає людині цілісність і повноту осмислення світу.

Водночас здійснений ескізний опис дозволяє сформулювати узагальнення, яке певною мірою інтуїтивно передчувалось уже при постановці проблеми переходу синтаксичної семантики у площину когнітивістики. Зокрема, мовна модель світу, з одного боку, без сумніву, корелює з науковим знанням. З другого боку, подекуди вона від нього відрізняється – доповнює, а то й не відповідає йому. Це простежується вже у плані експлікації системних відношень концептів **розум** та **серце** з іншими концептами, що структурують модель людини. Однак спростування чи підтвердження цього можливе за умови представлення цілісної системи синтаксичних конструкцій, що репрезентують опозицію концептів **розум** та **серце** в мовній картині світу.

1. Греб М.М. Семантико-граматичні чинники формування зіставного відношення в складних конструкціях української мови. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2005; 2. Заборна М. Контрастування номінативних компонентів змісту в структурі складнопідрядних порівняльних речень // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль, 2000. – Вип. II. – С. 229-232; 3. Заборна М. Семантичний паралелізм предикатів у структурі складнопідрядних порівняльних речень // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль, 1999. – Вип. 2. – С. 190-193; 4. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / Уклад.: В.Я. Яременко, О.М. Сліпушко. Том 4. – К., 1999; 5. Степул О.Л. Безсполучникові складні речення із значенням зіставності і протиставності в українській мові. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 1997; 6. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк та ін. Книга 2. – К., 1999. – С. 759-761, 792-800.

Марія Скаб

ОБРАЗНО-МЕТАФОРИЧНА СИНТАГМАТИКА ЛЕКСЕМИ *ДУША* ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ОДНОІМЕННОГО КОНЦЕПТУ

Проблема метафори хвилює людей протягом двох тисяч років, але розглядали її найчастіше то як стилістичний засіб, то як художній прийом. Лише в останні десятиріччя лінгвісти і філософи досліджують переважно онтологію метафори (Н. Арутюнова, В. Телія, Б. Блек, Дж. Лакофф, М. Джонсон та ін.). Особливу увагу приділяють вивченню метафори когнітивісти, вважаючи, що вона займає в когнітивній моделі

мови центральне місце [12, с. 26]. Так, скажімо, Дж. Лакофф і М. Джонсон зазначають, що повсякденні метафори служать для структурування навколишньої дійсності й керують інтелектуальною діяльністю людини та її вчинками [13, с. 387-415]. Водночас метафора є знаряддям формування ментальних категорій, утворення нових концептуальних систем, породження нового знання. Як зауважує В. Маслова, народження метафори пов'язане з концептуальною системою носіїв мови, з їхніми стандартними уявленнями про світ, із системою оцінок, які існують у світі самі по собі і лише вербалізуються в мові. Звідси висновок: метафора – модель вивідного знання, модель висунення гіпотез [14, с. 89].

Звичайно механізм створення метафори уявляють так: із різних логічних класів беруть два різних предмети, які отожднюють на основі загальних ознак і властивостей. Ш. Баллі писав: "Ми уподібнюємо абстрактні поняття предметам чуттєвого світу, бо для нас це єдиний спосіб пізнати їх і познайомити з ними інших. Таке походження метафори; метафора – це не що інше, як порівняння, у якому розум під впливом тенденції зближувати абстрактне поняття і конкретний предмет поєднує їх в одному слові" [2, с. 221]. Як зауважує В. Маслова, метафора за своєю природою антропометрична, а сама здатність мислити метафорично є риса власне *homo sapiens*, значить, осягання метафори є певною мірою осягання людиною самої себе. Саме метафора робить абстрактне таким, що легше сприймаємо і розуміємо (основний шлях метафоричного переносу від конкретного до абстрактного, від матеріального до духовного) [14, с. 90-91].

Концепт *душа*, який в останній час все більше привертає увагу вчених [15; 17; 20; 18; 4 та ін.], лінгвісти досліджують, аналізуючи переважно метафоричне вживання слова (найчастіше в складі фразеологізмів), однак при цьому практично не враховують особливостей структури цього концепту, який різними своїми сторонами стосується як сакральної, так і несакральної сфер. Мета нашої статті – проаналізувати образно-метафоричну синтагматику лексеми *душа* як засіб вираження однойменного концепту саме з погляду сакральності.

Сакральна сфера у "Словнику української мови" представлена так званим релігійним значенням лексеми *душа*: "за релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини" [16, с. 445]. Серед фразеологізмів, які актуалізують релігійне значення, найбільше синонімічних фразеологізмів зі словом *душа* знаходимо на позначення процесу смерті, можливо, тому, що через табу опис його набував звичайно евфемістичних форм (*віддати Богові душу, віддати чортові душу, душа подалася на небеса, душа відлетіла в небо, душа відійшла до Аїда, з душею розлука, душечка попрощалася з тілом, пішла душа на виринки, вивітрилася душа, вилетіла душа з тіла*). Близьким до описаного є функціонування компонента *душа* у фразеологізмах із значенням 'вбити' (*взяти ду-*

шу, виганяти душу, душу згубити, загубити душу, душею наложити, виймати душу, душу витрясати, стратити душу). У багатьох із них метафоризація практично відсутня, оскільки вони утворилися із реальних словосполучень, яким у фольклорі, а інколи й у художній літературі, знаходимо прями еквіваленти, наприклад: – *Лети, анголе, візьми її душу! Полетів ангел... Він узяв душу, приніс і віддає Богові. Пустив Бог душу в рай* [7, с. 141]. Однак серед названих фразеологізмів бачимо й виразно метафоризовані, у яких спостерігаємо три типових "образних уподібнення" [15, с. 145]: 1) душа – людина, точніше alter ego людини, що цілком закономірно, адже, за релігійними уявленнями, це і є людина, оскільки по смерті душа зберігає індивідуальні особливості, а тому може виконувати ті самі функції, що й людина (*душа прощається (розлучається) з тілом*); 2) душа – повітря (*вивітрилася душа*), яке, очевидно, має також релігійну основу, оскільки, за релігійними уявленнями, Бог вдихнув у людину душу: *І створив Господь Бог людину з пороку земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, – і стала людина живою душею* (Буття 2 : 7). Навіть етимологічно душа тісно пов'язана з вітром, подихом: "псл. duša (<*dux-ja < *dhoušiā); – споріднене з лит. dvasià 'дух, дихання'; розвиток значення аналогічний в лат. anima 'вітер, подих' – 'душа', у гр. ψύχω 'видихаю, дму' – ψυχή 'душа' [6, с. 150]; 3) душа – матеріальна, конкретний предмет (*продавати душу, викладати душу*).

Несакральна частина концепту **душа** представлена фразеологізмами, у яких актуалізовано значення "внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями" [16, с. 445], і дуже активно піддається метафоризації. Поступово формуються досить велика кількість образних уподібнень. У фразеологізмах, які актуалізують значення "внутрішній психічний світ людини", активно використані такі: 1) душа – alter ego людини (*душа радіє, душа сміється, душа бажає*), це жива сутність, окрема субстанція, що живе самостійним життям, причому дуже складним, важким для розуміння людини; 2) душа – вмістилище (в *душі*), звичайно закрите приміщення (*відкривати душу, підбирати ключ до душі*); 3) рідина, очевидно, вода (*вливати душу, мутити душу, душа замутилася, скаламутити душу, сколихнути душу, кипить душа*); 4) клубок (*вимотувати душу*), вузол (*розв'язати душу*), нитка (*душа рветься, душа розривається*); 5) вогонь (*запалювати душу, душа перепліла*); 6) хліб (*краяти душу*) тощо. Семантичне мовне представлення внутрішнього світу людини підпорядковане когнітивно-образному принципу (логіці) уподібнення явищ, які безпосередньо не спостерігаються (психічних), явищам таким, що спостерігаються, зовнішнім щодо людини, яка мислить і відчуває (Н. Арутюнова, В. Телія, Ю. Апресян, А. Вежицька та ін.).

Аналіз мовного вираження концепту **душа** свідчить, що активність метафоризації несакральної частини концепту збільшується з часом, що,

можливо, пояснюється загальною метафоризацією людської свідомості [3, с. 184-193]. Так, у фольклорі, який відображає загальнонаціональну картину світу, активніше актуалізується сакральна частина концепту, однак наявна й несакральна, використовувана переважно в ліричних піснях, зрідка в переказах та легендах. Таку ж закономірність фіксуємо в авторів, творчість яких пронизує сильний фольклорний струмінь, наприклад, у Т. Шевченка. Письменники XIX століття активно використовують традиційні метафоризовані фразеологізми, однак поступово збільшують створення нових, причому їх кількість стрімко зростає у письменників кінця XIX – початку XX ст., коли в літературі набуває поширення психологічний напрям. Так, наприклад, метафоричне вживання слова у Ю. Федьковича знаходимо рідко: *Душа ломить свої замки, Ланці олов'яні, Гуля собі білим конем Межи віщунами Та вгадає чужу долю* [19, с. 198], це звичайно персоніфікація, що є дуже логічним з огляду на те, що слово *душа* має й значення 'людина' [16, с. 446]. Однак уже в О. Кобилянської душа часто асоціюється із музичним інструментом, музикою: *Ні, йому не долягає нічого, але вона, вона відчуває, що вже лиш небагато осталося в її душі струн, які лучили її з життям. Всі інші повривались одна по другій немилосердно...* [8, с. 29]; *Навчила мене її розуміти й відгадувати по "мотивах" одна з моїх товаришок, якої душа немов складалася з тонів і була сама олицетворена музика* [8, с. 529]; дуже цікава метафори використовує письменниця, описуючи жіночу душу: *Я подала йому свою душу, розложила її перед ним, мов вахляр, а він – мужик* [8, с. 548]; *Витрясла йому всі лелії зі своєї душі під ноги. А він не пізнав їх* [8, с. 547] тощо.

У письменників XX ст. збільшується кількість оригінальних неантропоморфних метафор. Так, у романі І. Багряного "Сад Гетсиманський" наскрізною є метафора: людська душа – механізм, оскільки основне місце в романі відведено зображенню фізичних знущань в енкаведистській установі, тортур, що отримали в арештантському жаргоні назви "малий конвейєр", "великий конвейєр". Автор детально розбудовує її: *Але ніхто не знає, що таке конвейєр системи Миколи Єжова, – конвейєр, на якому деталь по деталі, гвинтик по гвинтикові не складаються, а розбираються людські душі* [1, с. 210]; Є "малий конвейєр" і "великий конвейєр". Як звичайно, "малого конвейєра" цілком вистачає, щоб розібрати до решти душу кожної пересічної людини. Але бувають люди, що виходять з цього конвейєра хоч майже й обернені фізично в ганчірку, але душа їхня все лишається нерозібрана, тоді їх пускають на "великий конвейєр". "Великий конвейєр" – це уділ особливо затятих і непокірних, сильних духом [1, с. 210]. Ця метафора протягом усього твору виразняється образним поясненням того, що можна зробити з цим механізмом: *розкрутилася пружина його душі* [1, с. 158, 236, 238, 450, 454], *здарявдя для реконструкції людської душі* [1, с. 213], *реконструк-*

ція людських душ під тиском биття [1, с. 379], ступені розбирання людської душі [1, с. 212], розібрана на гвинтики душа [1, с. 210], засоби розбирання людських душ [1, с. 471], ланка в конвейєрі розбирання людських душ [1, с. 395], ставлять їх до конвейєра, щоб подвоїти, потроїти пропускну спроможність цього конвейєра розбирання людських душ [1, с. 436]. Незважаючи на новизну образного уподібнення, у ній спостерігаємо актуалізацію відомого загальнонародній мовній картині світу концептуального компонента "душа може зазнати руйнації".

Л. Костенко, наприклад, глибоко проникнувши в загальнонародну концептуальну картину світу, по-новому використовує, поглиблює і розвиває давні традиційні концептуальні ознаки: *Здається ж, люди, все у них людське, але душа ще з дерева не злізла* [10, с. 64] – "певний стан душі характерний для певного етапу розвитку людини", що базується на християнському прогиставленні: душа людини і тварини – це душі різної якості; *Душа рвонулась – і застряла в ґратах, прозорі руки з ґратами сплелись* [11, с. 29] – душа невидима, прозора; *Вечірнє сонце, дякую за всіх, котрі нічим не осквернили душу* [10, с. 9] – гріхи оскверняють душу; *Душа належить людству і епохам* [10, с. 27] – душа безсмертна тощо (пор.: [5]).

Якщо виходити зі зв'язку метафори й порівняння, то на метафоричність у майбутньому, думаємо, можуть претендувати такі образи І. Багряного, як фотоплатівка, призма, акумулятор, використані в романі як об'єкт порівняння: *В відусевій душі той світ відбився, як на особливо чутливій фотоплатівці, зберігши деталі, багатьом неприступні й незрозумілі* [1, с. 256]; *В його душі, як в чарівній призмі, ні, як в могутньому акумуляторі, зібрались і вибуяли, дійшовши завершення, думи й прагнення людського генія за довший тисячоліття, і він став не тільки його спадкоємцем, а гордим знаменосцем і довершувачем* [1, с. 248].

Слушно зауважує В. Кононенко: "Письменник, якщо він справді виразник народних ідеалів, передає – свідомо чи несвідомо – не лише властиві йому уявлення про смисл концепту, але й етнопсихологічні, психолінгвістичні основи загальнонародного розуміння концептуальних понять" [9, с. 14-15].

Отже, як показують спостереження, загалом сакральна сфера концепту *душа* менше піддається метафоризації, вона логічніша, конкретніша, канонізованіша; несакральна сфера вільніша, мозаїчніша. Тенденцію до посилення використання метафор саме в несакральній частині, яка виразно з'явилася в українській літературі з кінця ХІХ ст., думаємо можна пояснити не лише загальною тенденцією до метафоризації, а й активним розвитком матеріалістичних ідей, які суттєво звузили активність використання сакральної сфери.

1. *Багрянний І.* Сад Гетсиманський. – К., 1991; 2. *Балли Ш.* Французская лингвистика. – М., 1961; 3. *Баранов А.Н.* Очерк когнитивной теории метафоры // *Баранов А.Н., Караулов Ю.Н.* Русская политическая метафора: Материалы к словарю. – М., 1991. – С. 184-193; 4. *Голубовська І.О.* Душа і серце в національно-мовних картинах світу (на

матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) // Мовознавство. – 2000. – № 4-5. – С. 40-47; 5. Данилюк Г.О. Традиційне і новаторське у мовній структурі сучасної метафори // Мовознавство. – 1984. – № 4. – С. 64-67; 6. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Гол. ред. О.С. Мельничук. – Т. 2. – К., 1985; 7. Казки з-за ґрат: Із спецсховищ – до читача / Упоряд. М.Д. Ходоровський. – К., 1992; 8. Кобилянська О. Повісті. Оповідання. Новели. – К., 1988; 9. Кононенко В.І. Концепти українського дискурсу. – Київ; Івано-Франківськ, 2004; 10. Костенко Л. Вибране. – К., 1989; 11. Костенко Л. Маруся Чурай: Історичний роман у віршах. – К., 1982; 12. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24-29; 13. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, котрими ми живем // Теорія метафори. – М., 1990. – С. 387-415; 14. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М., 2001; 15. Михеев М.Ю. Отражение слова "душа" в наивной мифологии русского языка (опыт размытого описания образной коннотативной семантики) // Фразеология в контексте культуры / Отв. ред. В.Н. Телия. – М., 1999. – С. 145-158; 16. Словник української мови: В 11-ти томах. – Т. 2. – К., 1971; 17. Тильман Ю.Д. "Душа" как базовый культурный концепт в поэзии Ф.И. Тютчева // Фразеология в контексте культуры / Отв. ред. В.Н. Телия. – М., 1999. – С. 203-212; 18. Урысон Е.В. Дух и душа: к реконструкции архаичных представлений о человеке // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. – М., 1999. – С. 11-25; 19. Федькович Ю. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи. – К., 1985; 20. Шмелев А.Д. Дух, душа и тело в свете данных русского языка // Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М., 1997. – С. 523-540.

Тетяна Вільчинська

КОНЦЕПТ БОГОРОДИЦЯ У ДУХОВНІЙ ЛІРИЦІ Г. СКОВОРОДИ І Б. І. АНТОНИЧА

Актуалізація дослідницьких зацікавлень українським письменством як виразником релігійно-християнського світогляду й національної ментальності в сучасній науці значною мірою викликана тим, що фундаментальне вивчення історії релігійно-духовної літератури тривалий час перебувало під забороною, яка спричинила недостатність і належного релігійного досвіду, і відповідного наукового потенціалу. Осягнення феномену релігійно-філософської поезії на сучасному етапі потребує такого її дослідження, яке б не обмежувалося вивченням творчості окремих поетів чи їхніх текстів, а ґрунтувалось на засадах комплексного аналізу, зорієнтованого на з'ясування функціонально-змістових особливостей художніх творів в історичному контексті.

Сьогодні зусилля філософів і психологів, теологів і етнологів, літературознавців і мовознавців спрямовані на осмислення основних морально-етичних категорій людського буття, на пізнання їх трансцендентної сутності, розкриття певних смислових трансформацій, а також захованого у них образного, метафоричного втілення загальнолюдських орієнтирів. Окреслена спрямованість студій умотивовує актуальність і важливість застосування у них поняття концепту, яке є одним із основних у лінгвокультурології. Голо-

шим завданням цієї наукової галузі, що виникла на перетині кількох наук, є дослідження живих комунікативних процесів у зв'язку з матеріальною, соціальною або духовною культурою певної мовної спільноти, що засвідчує її культурно-національний досвід і традиції [6, с. 37].

Зауважимо, що у сфері лінгвокультурології простежується тенденція обмежити коло досліджуваних явищ передусім концептами, позначеними духовним змістом, або духовно-культурними концептами. До них належать концепти як абстрактної, так і конкретної семантики: "віра", "надія", "любов", "святість", "вічність", "добро", "зло", "зрада", "вірність", а також "Бог", "Богородиця" та ін.

На необхідності вивчення національних духовно-культурних концептів, або констант культури, за термінологією Ю. Степанова, наголошує І. Космеда. Вона привертає увагу до важливості дослідження індивідуально-авторських смислів, узагальнення досвіду видатних майстрів слова у проєкції на українську культуру в цілому, що, у свою чергу, має велике значення не тільки для теорії, а й для практики вивчення мови в гармонійному поєднанні з вивченням культури народу, осмисленням його ментальності, специфіки національного характеру тощо [4, с. 370].

Послуговуючись поняттям концепту, спираємося на думку Ю. Степанова, який інтерпретує його як основний осередок культури в ментальному світі людини, "жмуток" уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань [10, с. 43]. Додамо, що окреслене явище зумовлене ще й соціолінгвальними чинниками.

Метою статті є аналіз концепту **Богородиця** в духовній ліриці Г. Сковороди і Б.-І. Антонича. Дослідження сакральних поетичних текстів двох митців, які репрезентують різні етапи розвитку української релігійно-філософської поезії, розділені майже двома століттями, видається цікавим у тому плані, що аналіз їхньої творчості засвідчує безперервність духовної традиції в динамічній зміні її конкретно-історичних форм і проявів. З іншого боку, інтерес до концепту **Богородиця** зумовлений тим, що він є одним із ядерних у творчій спадщині обох поетів.

Богородиця "у християнській релігії – звичайна назва матері Христа" [8, с. 209]. Традиційно розрізняють чотири фази розвитку аніми, персоніфікуючи їх в образах старозавітної прародительки Єви, давньогрецької міфологічної Єлени, євангельської Марії й містичної Софії – Божественної Премудрості. Аніма у Сковороди й Антонича – це передусім Богородиця, в образі якої концентрується також інші згадані персоніфікації. Окрім свого традиційного значення, Богородиця (Діва Марія) нерідко осмислюється і як мати всього сущого, і як прояв досконалої краси, мудрості, і як посередниця у духовному світі.

У зв'язку з цим привертає увагу визначення Богородиці, подане в "Українській міфології" В. Войтовича: "Богородиця (Богоматір, Мати Божа, Діва Марія) – символ матері, цариці небесної, життя, світла, мудрості, лю-

бові. Богородиця символізує повноту життя, самодостатність, звільнення від усього гріховного через осяяння, просвітлення, переродження [3, с. 35].

Завдання нашого дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати, якими значеннями характеризується інтенціональне поле концепту **Богородиця** у духовній ліриці Сковороди і Антонича. З цією метою далі використуємо методу аналізу художніх текстів, запропоновану Н. Слухай [9], та відповідні терміни, зокрема: "суб'єкт осмислення", що включає в себе позицію і "суб'єкта зіставлення", і "об'єкт зіставлення". Матеріалом дослідження послужили насамперед два блискучі зразки сакрального поетичного тексту – "Сад божественных п'ясней" Г. Сковороди і збірка "Велика гармонія" Б.-І. Антонича. Крім того, об'єктом аналізу стали вірші "Різдво" і "Коляда" із Антоничевої збірки "Три перстені", "Сад" Сковороди в системі національного менталітету інтерпретується як місткий культурологічний символ, у якому узагальнені найхарактерніші типологічні риси релігійно-філософської поезії давнього періоду. Щодо змісту "Великої гармонії", то реалізація його здійснюється способом ззовні – вглиб: від зовнішньої символіки ритуалу, від букви Святого Письма – до їх сокровенної внутрішньої суті.

На перший погляд, може здатися, що концепт **Богородиця** не є таким визначальним у духовній ліриці Сковороди і Антонича, як концепт **Бог**. Про це свідчить і порівняно менша кількість лексичних одиниць, які номінують Богородицю. У творчості Сковороди – це передусім іменник *Д'їва*: *Се Бог посилає сына, День приходит, Д'їва родит, Веселитесь, яко с нами Бог* [7, с. 62]. Натомість у духовній ліриці Антонича на позначення концепту **Богородиця** визначальними є лексеми **Мати** і **Марія**: *Мати йде шляхом. Йде із серцем Сина, що пробите терном* [1, с. 221]; *...радуйся, о радуйся, о радуйся, Маріє!* [1, с.230]. Крім того, у поетичних текстах Антонича простежується використання займенників як заміщувальних знаків тих номінативних одиниць, що вживаються на позначення Богородиці: *Salve regina! Перед Тобою пливають сонячні хвилі...* [7, с. 234].

Відповідно спектр значень **Богородиця** в позиції суб'єкта осмислення у духовній ліриці Сковороди також є вужчим, ніж в Антонича. Справді, Богородицю Сковорода згадує не так уже й часто, зокрема, у піснях 4-їй, 5-їй та в поезії ""Мелодія". Як суб'єкт осмислення концепт **Богородиця** репрезентований значеннями: '**та, що є матір'ю Ісуса Христа**' – *День приходит, Д'їва родит* [7, с. 62] (це значення підтверджується звертанням до Христа як ""Маріин сыне" у пісні 29-їй); '**та, що є старшою над ангелами**' – *Д'їва херувимов главна* [7, с. 63]; '**та, що є втіленням чистоти**' – *Воззри! Се Д'їва стоит, чиста ложеснами!* [7, с. 90].

Відомо, що межі контексту впливають на повноту розкриття семантики лексичних одиниць. Так, аналіз ширшого контексту з поезії "Мелодія": *Воззри! Се Д'їва стоит, чиста ложеснами! Яблоко, змій, мір, луна под ея ногами...Поб'їди сія! Христос и в теб'ї вселится. Будь, как Д'їва*

чист: мудрость в сластях не мѣстится [7, с. 90] дозволяє, на думку І. Бетко, стверджувати, що "шлях до досконалості лежить через осягнення Божественної Премудрості, в цьому випадку символізованої постаттю Діви Марії" [2, с. 35]. Зважаючи на сказане, виділяємо ще одне значення концепту **Богородиця** в позиції суб'єкта осмислення – **'та, що є втіленням Божественної Премудрості'**.

Усвідомлюючи пантеїстичні тенденції у творчості Г. Сковороди та зважаючи на визначення Богородиці в "Українській міфології" В. Войтовича, можна стверджувати, що концепт **Богородиця** певною мірою реалізується в підтексті деяких інших пісень "Саду". Зокрема тих, де змальовується краса рідної природи, на лоні якої ліричний герой хоче жиги й умерти: *Я буду на полях жить, Буду вѣкъ мой коротати, гдѣ тихо время бѣжит. О дуброва! О зелена! О мати моя родна. В тебѣ жизнь увеселена, в тебѣ покой, тишина!* [7, с. 69]. У таких випадках можна говорити про імпліцитне вираження ще одногозначення концепту **Богородиця** – **'та, що є втіленням архетипу великої матері як початку й кінця усього суцього'**.

Вельми показовим в цьому плані є те, що і в Святому Письмі, й у фольклорній традиції Богородиця нерідко інтерпретується як освячення "усіх стихій земних і небесних", як благословення "усіх пір року", як "нива родюща" і под. У контексті релігійних уявлень Сковороди Діва Марія являє собою "об'явлення" переміненої райської природи, звідси її тісний зв'язок саме з весняною порою року: *Весна люба, ах, пришла! Зима люта, ах, прошла!* і далі: *Щастлив тот и без утѣх, кто побѣдил смертний грѣх. Душа его – Божій град, душа его – Божій сад* [7, с. 62].

Не виявлено у "Саді" Сковороди позицій, в яких би реалізувався концепт **Богородиця** як суб'єкт зіставлення. Натомість наявний один випадок реалізації позиції об'єкта зіставлення: *Христос и в тебѣ вселится. Будь, как Дѣва чист: мудрость в сластях не мѣстится* [7, с. 90]. Тут ліричний герой зіставляється з Богоматір'ю. До речі, такий приклад є досить показовим для розкриття релігійно-філософських поглядів Сковороди. Він засвідчує прагнення ліричного героя через уподібнення до Діви Марії, як взірця досконалості, стати локусом для Ісуса Христа – мірила правдивих цінностей на його життєвому шляху.

Щодо концепту **Богородиця** у поетичній візії Б.-І. Антонича, то осмислення його залежить від того, наскільки ми усвідомлюємо феномен "Великої гармонії", до розкриття якого зверталось чимало науковців (М. Ільницький, Е. Соловей, І. Бетко та ін.). В аспекті нашого дослідження цікавою видається інтерпретація І. Бетко. При цьому вона посилається на Юнга, який кризу офіційної церкви вбачав у вилученні з контексту Трійці проблематики четвертого елемента. У найширшому розумінні 'три' традиційно уособлює Пресвяту Трійцю і має значення чоловічого, батьківського, духовного, а 'чотири' – це начало тілесне, людське і відповідно має зна-

чення жіночого, материнського, фізичного. Бетко стверджує, що у "Великій гармонії" Богородиця "промовисто осмислюється як та сутність, що унаочнює всебічну повноту Пресвятої Трійці, доповнюючи духовне, чоловіче начало жіночим, материнським, реально здійснюючи зв'язок Матері з Духом. Так постає архетип четвериці" [2, с. 203]. Звідси та важлива роль, яку відіграє Богородиця у "Великій гармонії".

Сам Антонич подібну думку висловлює у вірші "Четвертий кут": *В трикутнику знайти четвертий кут – Велике Невідоме* [1, с. 227]. Дослідники допускають, що "четвертий кут" в Антонича може асоціюватися і з Богородицею, і з Софією – Божественною Премудрістю, і з досконалою людською особистістю в цілому.

Архетип четвериці справив помітний вплив і на формальну поетику збірки. Передусім Маріїн підцикл складається з чотирьох віршів: "Mater dolorosa", "Mater gloriosa", "Ave Maria!" та "Salve regina!", що в перекладі відповідно означають: "Страждальна мати", "Прославлена мати", "Радуйся, Маріє!" і "Спасай, царице!"

Аналіз зазначених поезій дає змогу простежити ті значення, в яких концепт **Богородиця** реалізується в позиції суб'єкта осмислення. Частина з цих значень є ідентичними з виявленими у "Саді" Сковороди. Зокрема, Богородиця – це **'та, що є матір'ю Сина Божого'** – *...бо виходить Божа мати з неба синьої палати...* [1, с. 229] і **'та, що уособлює чистоту, непорочність'** – *Прилинь, Пречиста, понад бідним серцем тихо стань,.. Прилинь, Всенепорочна...* [1, с. 222]. Розуміння Богородиці як уособлення непорочності розширює друге з наведених значень.

Залучення ж ширшого контексту дозволяє виділити ще декілька значень концепту **Богородиця** в позиції суб'єкта осмислення: **'та, що є заступницею, захисницею'** – *Прилинь, Всенепорочна, й віджени від мене зло...* [1, с. 222]; **'та, що заспокоює, умиротворює'** – *Прилинь, Пречиста, понад бідним серцем тихо стань, долонею вгамуй енгармонійність цих дрижань* [1, с. 222]; **'та, що є об'єктом восхвалення, уславлення'** – *Грайте, арфи, грайте, ліри, грайте, гусла, грайте, лютні, бийте, дзвони, лийте тони сонячні й могутні, бо виходить Божа мати з неба синьої палати...* [1, с. 229]; **'та, локус якої у серці ліричного героя'** – *...а на ночівлю Ти [Богородиця] прийдеш в небагату, курну, прокляту мойого серця хату* [1, с. 234].

У "Великій гармонії", як і в текстах Сковороди, через підтекст імпліцитно виражається подібне до сквородинського таке значення аналізованого концепту – **'та, що є уособленням великої матері, початком і кінцем усього суцього'**. Саме через Богоматір життя природи й космічні цикли вступають у сферу християнської святості. Тому поет зображує Богородицю на тлі *"жовтого зерна зір", "золотоволосого жита", "першого розцвіту дрібних пелюсток рож", "гаю шумних сосон"*. В одному з віршів Антонич описує те, що оточує її: *Перед Тобою пли-*

вуть сонячні хвилі та Янгол-окличник, перед Тобою пахощі рожі, фіялок та свіжого сіна... [1, с. 234]; в іншому – запитує: *Де від землі до вічності є скрут, скажи мені, мій доме! В трикутнику знайти четвертий кут – Велике Невідоме* [1, с. 227].

У "Великій гармонії", на відміну від "Саду божественних п'єсней", концепт **Богородиця** не виступає в позиції об'єкта зіставлення, натомість виявлено декілька позицій, у яких він є суб'єктом зіставлення. Щоправда, такі приклади простежуємо лише в поезії Антонича "Ave Maria!" Виявлені гут значення не збігаються з тими, що були встановлені в уже розглянутих позиціях, де Богородиця була суб'єктом осмислення. У поезії "Ave Maria!" досліджуваний концепт зіставляється з іншими, вираженими значною кількістю лексем. Останні у структурі зіставлень покликані насамперед відтворити почуття, враження, душевний стан ліричного героя, тому їх важко визнати власне ідентифікаторами значень концепту "Богородиця", ужитого як словотвірне значення. Це засвідчує текст, побудований на звертанні до Марії, Пречистої, Всенепорочної. Лише в межах цілісного контексту стає зрозумілим, що в кожному реченні (й односкладному також), автор апелює до Богородиці, зіставляючи її з "леготом", "співом", "мрією", "сном", "лелією", "піснею", "гармонією", "надією", виражаючи у такий спосіб своє трепетне, сповнене любові ставлення до Богоматері: *Прилинь, мов спів, мов ранній легіт, мов жемчужна мрія; Твоя поява – райський сон, коли ідеш крізь гай шумних сосон, ясна, майлива, ніжна, мерехтлива, мов лелія; Зарання й ввечері щодня в задумі шепочу твоє ім'я. Імення – пісня сонячна, гармонія, надія* [1, с. 222].

З'ясування інтенціонального поля аналізованого концепту було б неповним, якщо не звернути уваги ще на два його вірші відповідного змісту – "Різдво" і "Коляда", вміщені у збірці "Три перстені". Зауважимо, що вони й раніше привертали увагу таких науковців, як: Д. Павличко, М. Новикова, Л. Невідомська, В. Махно, Ю. Андрухович та ін. Інтерес ці вірші викликають насамперед тим, що в них християнські образи переплітаються з дохристиянською обрядово-календарною символікою, а це дозволяє дещо по-іншому підійти до осмислення досліджуваного концепту, репрезентованого у першій зі згаданих поезій лексею **Марія**, у другій – **Ясна Пані**.

Так, на думку Л. Невідомської, образ Марії із золотим місяцем-горіхом у долоні (*У долоні у Марії місяць – золотий горіх* [5, с. 104]) "може спрямувати домислювання в глибокому міфологічному напрямку та викликати асоціативну паралель: Діва Марія, Божа Матір і прадавні Богиня Лада та її дочка Дана, яку слов'яни ще називали Дівкою. Саме її символізував Місяць, якого на Русі вважали предком народу. Культ Місяця, який народжувався на Щедрий вечір, був тісно пов'язаний із святкуванням творення Всесвіту" [5, с. 231]. Звідси причетність Лади, а через неї Марії, Богоматері, до тво-

решти світу, а отже, й диференціація ще одного значення концепту **Богородици**, осмисленого через уявлення дохристиянської доби.

Так само через уподібнення до Лади ("Золотої Пані") пояснює ІІ. Невідомська образ Ясної Пані з вірша "Коляда". Залучення ширшого контексту дає змогу нам простежити в поезії дві міні-картини: з одного боку, зима: *тешуть теслі з срібла сани, на тих саянях в синь незнанну Дитя Боже повезуть*; з другого – уже сняться весняні сні, *на тих саянях Ясна Пані, очі наче у сарни, їдуть сани, плаче Пані, снігом стелиться життя* [1, с. 105]. У наведених уривках одночасно реалізується декілька семантичних ознак концепту **Богородиця**: 'та, що є Богоматір'ю'; 'та, що самозречено любить своє дитя, переживає за нього, уособлюючи злякану, схвильовану жінку-матір'; нарешті, 'та, що є великою матір'ю, з якою пов'язується оновлення природи'.

Аналіз концепту **Богородиця** в духовній ліриці Г.Сковороди та Б.-І. Антонича дозволяє зробити деякі узагальнення. Так, для обох поетів спільною є деяка "стриманість" щодо його використання. Дослідники творчості Сковороди причину цього вбачають у ранньому сирітстві поета. Джерело подібної "стриманості" в Антонича можна пояснити тим самотнім способом життя, яке вів поет. Загалом, у збірці "Велика гармонія" засвідчено ширший спектр значень концепту **Богородиця**, ніж у "Саді".

Проте, незважаючи на певну фрагментарність актуалізації концепту **Богородиця** в текстах Сковороди, у творчості обох авторів він відіграв важливу роль, посідає вагоме місце у їхній поетично-духовній спадщині.

Важливо наголосити, що і "Сад божественных пѣсней", і "Велика гармонія" починаються натхненними словами до Бога, а закінчуються звертанням до Богородиці: у Сковороди – це вірш "Мелодія", в Антонича – "Salve regina!" Хоч сюжетно обидва вірші різняться (перший являє собою хвалу "Дѣвѣ", другий – розпачливе благання сина до Матері), все одно можна стверджувати, що вони надають цілісній політично-світоглядній структурі двох збірок гармонійної довершеності.

Основні значення концепту **Богородиця** в досліджуваних текстах обох поетів виражені насамперед у позиції суб'єкта осмислення, актуалізуючи його релігійне смислове наповнення – 'та, що є чистою, непорочною матір'ю Ісуса Христа'. У Сковороди значення цього концепту реалізується також у позиції об'єкта зіставлення, а в Антонича, навпаки, – у позиції суб'єкта зіставлення.

Аналіз концепту **Богородиця** підтверджує важливу роль контексту, здатного породжувати і виявляти глибокий імпліцитний зміст, підтекст, у якому простежуємо таке значення, як 'та, що є великою матір'ю усього сущого'.

Загалом же, здійснене дослідження засвідчує, що концепт **Богородиця** є константою української культури, тобто тією головною одиницею картини світу, яка є найбільш значущою як для окремих особистостей, так і для лінгвокультури в цілому. Богородичне начало у творах Сково-

роди і Антонича освячує й одуховнює матеріальний світ, надає їхній творчості такого звучання і значення, що виходить за межі суто естетичні, сягаючи високих духовних вершин.

1. *Антонич В.-І.* Велика гармонія (Модерністична поезія ХХ ст.) / Упоряд., передм., прим. Д.В. Павличка. – К., 2003; 2. *Бетко І.* Українська релігійно-філософська поезія: І тапи розвитку. – Katowice, 2003; 3. *Войтович В.М.* Українська міфологія. – К., 2002; 4. Концепти дума, думка в українському мовленні крізь призму аксіологічної прагмалінгвістики // Вісник Львів. ун-ту. Серія філологічна. – 2004. – Вип. 34. – Ч. І; 5. *Невідомська ІІ.* Образи і символи поетичного міфосвіту Богдана-Ігоря Антонича: лінгвістична інтерпретація: Варшавські українознавчі записки Х / За ред. С.Козака. – Варшава, 2000; 6. Русское культурное пространство: лингвокультурологический словарь. – М., 2004; 7. *Сковорода Г.* Повне зібрання творів: В 2-х т. – К., 1973. – Т. І; 8. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980. – Т. І; 9. *Слухай Н.В.* (Молотаєва). Художественный образ в зеркале мира этноса: М. Лермонтов, Т. Шевченко. – К., 1995; 10. *Степанов Ю.* Константы: Словарь русской культуры: Изд 3-е, испр. и доп. – М., 2004.

Володимир Чумак, Наталія Бондарєва

ПРИНЦИПИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ДИРЕКТИВІВ В УКРАЇНСЬКОМУ І ЗАРУБІЖНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

На межі тисячоліть у мовознавчій науці надзвичайно зріс інтерес до досліджень функціонального рівня мови, що пов'язано з активізацією антропоцентричних підходів до вивчення комунікативного аспекту мовних явищ. Необхідність врахування ілюкативної сили й мети висловлювання, психологічного стану мовців, інтересів комунікативних партнерів та інших соціо- і психолінгвістичних факторів стала однією з вагомих причин розвитку прагмалінгвістики, представники якої вважають, що в центрі уваги дослідника повинна перебувати не тільки будова тієї чи іншої мовної одиниці та її значення, а й умови її вживання мовцем, внутрішньомовний та зовнішньомовний контексти, що визначають специфіку функціонування висловлювання у мовленнєвому акті.

У науковій літературі відомі спроби систематизації мовленнєвих актів з урахуванням різних характеристик висловлювань, зокрема, намірів мовців, комунікативної мети, спрямованості (Г. Почепцов, І. Шевченко), соціальної мети (Дж. Ліч), перформативності (Ю. Апресян, А. Вежбицька, Дж. Остін), вираження психологічного стану мовця, статусів адресанта й адресата (Л. Медведєва), імпліцитності чи певної сукупності цих чинників (Д. Вундерліх, Дж. Серль) та ін.

Відзначимо, що в мовознавчій науці все ще відсутній єдиний підхід до виділення таксономічних ознак різних типів і підтипів директивних мовленнєвих актів. Так, наприклад, у класифікаціях Дж. Серля [30] і Г. Почепцова [16] директиви того самого класу виявляються семантично і прагматично неоднорідними, зокрема Г. Почепцов, систематизуючи директивні мов-

ленневі акти за ступенем вираження іллокутивної сили, виділяє серед них ін'юнктиви (команди, накази) і реквестиви (прохання і т. п.) [16, с. 21-23].

Різні критерії покладено в основу класифікацій А. Вежбицької [3], Н. Гладуш [5], А. Дорошенко [6], В. Куликової [12], Л. Фоміної [21] та ін.

Детальну систематизацію директивних мовленнєвих актів в англійській мові за семантичним критерієм пропонує А. Дорошенко, виділяючи такі прагмасемантичні різновиди:

- прескриптивні мовленнєві акти (накази, приписи, вимоги, заборони, дозволи, інструкції, призначення, звільнення, замовлення і виклики);
- реквестивні мовленнєві акти (прохання, запрошення, клопотання, питання про дозвіл);
- спонукальні мовленнєві акти (спонукання, переконання, пропозиція спільної дії, підбурювання, поради);
- попереджальні мовленнєві акти (попередження, умовляння, погрози) [6, с. 8].

За характером дієслів мовленнєвого впливу всі спонукальні висловлювання, на думку В. Храковського та О. Володіна, можуть бути поділені на фактитивні і пермісивні [22, с. 136-137]. Перші відображають ситуації, у яких ініціатива проголошення директива належить адресанту, а в других ініціатором директива виступає адресат, що звертається до адресанта з проханням про допомогу. Найбільш розповсюдженими серед фактитивних інтерпретацій є наказ, прохання, вимога, а серед пермісивних – дозвіл або його відсутність.

Фактитивні директиви, як правило, виходять від особи, яка вважає себе авторитетом. Наявність будь-яких субординаційних відносин між тим, хто дає і тим, хто отримує такий директив не є обов'язковою. Даючи, наприклад, раду, мовець думає, що слухач може виконати дію, яка інтендується і яку б він сам виконав. Іноді фактитивна рада може викликати негативну реакцію слухача, оскільки люди не дуже люблять "непрохані" поради.

Пермісивно інтерпретовані спонукальні висловлювання мають свої особливості. Цим висловлюванням зазвичай безпосередньо передують немовленнєвий стимул чи питання, в якому міститься запит про дозвіл чи прохання поради з боку тієї особи, яка в майбутньому директивному мовленнєвому акті готова виступати в ролі виконавця дії.

Акцентуючи на стосунках мовця і слухача в акті комунікації, Е. Тсуї розділяє всі спонукання на два великі класи: реквестиви, в яких адресату надається вибір виконання дії, та ін'юнктиви, які такого вибору не надають. На основі таких критеріїв, як бенефактивність ("корисність") дії для слухача чи для мовця та виконавець дії (слухач/мовець/обидва комуніканти), серед реквестивів дослідник виділяє такі підтипи: прохання про дозвіл, пропозицію, прохання виконати дію, запрошення [31, с. 25-31]. Немаркованою формою реквестивів він визнає питальні речення.

До ін'юнктивів Е. Тсуї відносить, з одного боку, накази, обов'язкові для виконання – мандативні мовленнєві акти – в яких мовець спонукає слухача виконати чи не виконати дію, бенефактивну для мовця. До них належать

інструкції і погрози. З іншого боку, спонукання, в яких мовець рекомендує слухачеві виконати дію в інтересах останнього, при цьому слухачеві надається право вибору виконання дії – це мовленнєві акти рекомендації. Серед останніх також виділяються поради і попередження. Немаркованою формою ін'юнктива дослідником визначається імперативне речення [31, с. 36].

В. Куликова, аналізуючи природу спонукання, умови застосування прескрипції (заклику до конкретних дій) та умови успішності здійснення директивних мовленнєвих актів, виділяє найбільш вагомі та принципові для аналізу спонукальних типів такі ознаки:

- залежність чи незалежність адресата спілкування від адресанта;
- обов'язковість чи необов'язковість адресата спонукання виконувати дію;
- зацікавленість мовця або слухача у виконанні дії;
- спрямованість спонукання на користь мовця чи слухача;
- урахування мовцем можливої реакції адресата на спонукання

[12, с. 18].

Крім виділених вище прагматичних ознак спонукання, на появу того чи іншого спонукального типу значною мірою впливають ще й такі фактори, як: ступінь знайомства комунікантів; стосунки між учасниками мовленнєвого спілкування (дружні, фамільярні, інтимні); умови, в яких відбувається спілкування (офіційні чи неофіційні) тощо.

Соціальні, міжособистісні, індивідуально-психологічні характеристики учасників спонукальної ситуації також визначають вибір певного спонукального акту в ході спілкування, зумовлюють його прагматичні ознаки. Враховуючи наведені фактори, В. Куликова виділяє дві групи спонукальних актів:

- категоричні спонукальні акти, для яких характерними ознаками є залежність адресата від мовця, обов'язковість виконання дії слухачем в силу об'єктивної необхідності або в силу домінантного статусу мовця, правомірність останнього вимагати здійснення конкретної дії, зацікавленості мовця у її виконанні та спрямованість цієї дії на його користь (до цієї групи належать команда, наказ, вимога, заборона та розпорядження);
- некатегоричні спонукальні акти (прохання, благання, запрошення, пропозиція, порада, застереження, рекомендація, дозвіл), основними прагматичними ознаками яких є незалежність адресата від мовця та право вільного вибору адресатом здійснення чи нездійснення певної прескрипції. Відмінності між ними пов'язані зі ступенем зацікавленості та бажаності мовця або слухача у реалізації спілкування [12, с. 12].

Подібні диференційні ознаки, на підставі яких можна визначити різновид спонукання, виділяє і М. Косилова: 1) стосунки між учасниками комунікативного акту, 2) ставлення мовця до дії, 3) ставлення адресата до дії. Кожна з цих ознак у контексті, у певній ситуації спілкування, виступає, на думку дослідниці, в одному з трьох своїх різновидів [11, с. 49]:

1. Стосунки між учасниками комунікативного акту можуть бути такими: а) адресат залежить від волі мовця, б) між адресатом і мовцем немає залежності, в) мовець залежить від волі адресата.

2. Ставлення мовця до дії включає варіанти: а) мовець бажає її виконання, б) вважає виконання доцільним, в) не бажає виконання дії.

3. Ставлення адресата до дії має варіанти: а) адресат бажає її виконання, б) його ставлення до дії невідоме, в) не бажає її виконання.

Використовуючи наведені класифікаційні ознаки, М. Косилова виділяє ряд спонукальних значень. Так, значенню "вимога" відповідає набір ознак: "адресат залежить від волі мовця", "мовець бажає виконання дії", "адресат не хоче виконання дії"; значенню "наказ" – такі ознаки: "адресат залежить від волі мовця", "мовець бажає виконання дії", "ставлення адресата до дії невідоме" і т. д. [11, с. 53-54].

Погоджуючись із вихідними класифікаційними ознаками, окресленими М. Косиловою, зауважимо, що нам видається не завжди мотивованим визначене автором співвідношення між набором цих ознак і певним спонукальним значенням. Так, дослідниця серед ознак значення дозволу називає й таку, як "мовець не бажає виконання дії", з чим навряд чи можна погодитись. Наприклад, прохач може звернутися до господаря по дозвіл забрати собі якусь непотрібну для того річ (повалене вітром дерево в садку). У цій ситуації той, до кого звернулися, охоче, можливо, навіть з радістю, дає дозвіл.

Відзначимо, що у вітчизняній науковій літературі питання модальності спонукування аналізувалося як у авторських монографічних дослідженнях, так і в колективних граматичних працях. Так, в Академічному синтаксисі української мови наказовість розглядається як спонукування адресата мовлення до виконання певної дії, як реакції на наказ, прохання, вимогу тощо [19, с. 20]. Відомими є визначення наказовості як волевиявлення мовця щодо виконання/невиконання названої дії [9, с. 44], чи як різновиду волевиявлення: наказу, вимоги, заклику, побажання, прохання, поради, дозволу [4, с. 145]. Р. Новичкова називає таку ірреальну дію, "яка, за задумом мовця, повинна бути здійснена співрозмовником", гіпотетичною [14, с. 69]. О. Пономарів вважає спонукальними речення, в яких висловлюється "спонукування до дії, до співучасті, або вони закликають до чогось" [15, с. 41]. М. Каранська в описі речень спонукального типу акцентує увагу на характері відношень мовця й адресата, а саме волевих стосунках: мовець спонукає щось робити або не робити, тоді як адресат має здійснювати визначене [8, с. 117]. Авторка досить детально описує різновиди спонукальних значень. Виявлено 11 інтерпретацій спонукальних значень (порада, прохання, запрошення, дозвіл, вимога, розпорядження, наказ, застереження, заборона, заклик, благання) і чотири їхні відтінки, які поєднують більше, ніж одне значення (порада й заохочення, прохання з порадою й бажанням, прохання з вимогою, накази-заповіти, громадянські заклики). А. Загнітко розглядає спонукальність у межах певної імперативної ситуації й вважає, що імперативність визначається

"реальними умовами, в яких наявні причини, що каузують наказовий акт і очікуваний його появою результат, вони спрямовані на досягнення цього результату" [7, с. 203]. О. Шевчук аналізує різні відтінки спонукального значення в контексті семантичних можливостей граматичних форм способу дієслова. Так, дієслова наказового способу за допомогою відповідної інтонації здатні передавати прохання, запрошення, побажання, пораду, застереження, повчання, наказ, погрозу та дозвіл [25, с. 45-46]. Форми умовного способу "можуть набувати значень, характерних для наказового" і виражати пораду (яка, залежно від контексту, від лексичного значення компонентів висловлювання, від ситуації мовлення має різне експресивне забарвлення, наприклад, виражає пораду в поважній формі, чи глузливе зауваження, чи наказ з відтінком згрубілості), прохання, бажану дію, запрошення, категоричну вимогу, дозвіл, пом'якшений наказ, дорікання, пропозицію, застереження [25, с. 43-44]. Різні відтінки волевиявлення (благання, заборона, заклик, наказ, прохання) часто виражаються формою 1 особи дієслів теперішнього часу, таких, як *бажати, хотіти, благати, захищати, захищати* та ін. [25, с. 40]. Спонукальна інтонація вважається дослідниками необхідною ознакою спонукальних речень (І. Вихованець, ІІ. Кадомцева, Р. Новичкова, О. Пономарів та ін.).

Першою спробою комплексного аналізу категорії спонукування в сучасній українській мові стала праця Л. Бережан [2], в якій на основі вивчення значущого фактичного матеріалу, уточнено мовний статус спонукальної модальності, виявлено семантичні моделі категорії спонукальності й описано структурні типи та регулярні реалізації спонукальних конструкцій.

Спонукальна модальність розглядається дослідницею як "один з варіантів комунікативної діяльності, яка реалізується у відповідній ситуації мовлення, передбачає автора повідомлення про ситуацію спонукування, безпосереднього суб'єкта (адресанта) спонукальної дії та адресата спонукування" [2, с. 3].

Л. Бережан виділяє 12 семантичних моделей категорії спонукування, які охоплюють 3 основні вияви волюнтаривних відношень за інтенсивністю:

1) категоричне спонукування (імператив, директив, вєтатив);

2) пом'якшене спонукування (прохібїтив, оптатив, пермісив, когортатив, дезидератив);

3) нейтральне спонукування (рекомендатив, рїквєстив, юсїв, дебїтив).

Позитивним моментом для подальшого розвитку теорії спонукальної модальності став також детальний аналіз авторкою прямоспонукальних синтаксичних конструкцій, які передбачають наявність мовця (адресанта спонукування) і співрозмовника (адресата спонукування), і непрямоспонукальних, у яких співрозмовник виступає не адресатом спонукування, а інформатором повідомлення про предмет спонукування третій особи.

Спонукальні речення стали також основним об'єктом дослідження Н. Швидкої, яка модальне значення спонукальності визначає як таке, що становить "адресовану співрозмовникові чи групі співрозмовників вимогу

такої дії чи поведінки, яка б забезпечила відповідність між основним змістом спонукального речення й дійсністю" [23, с. 7]. У роботі аналізується дев'ять різновидів імперативних речень, які виражають: 1) вимогу, 2) наказ, 3) заборону, 4) прохання, 5) благання, 6) пропозицію, 7) пораду, 8) рекомендацію, 9) застереження.

Згадані праці Л. Бережан і Н. Швидкої внесли корективи у розробку спонукальності як лексико-синтаксичної категорії, зокрема досить переконливо було аргументовано особливості прямих спеціалізованих форм вираження спонукальності в українській мові.

З погляду комунікативної організації (комунікативного наміру мовця) до аналізу спонукальних висловлювань підійшла Л. Фоміна [21]. При розподілі мовленнєвих актів усередині директивного класу для дослідниці домінантним чинником є вказівка на те, у чиїх інтересах відбувається дія. За цією ознакою вона поділяє директиви на три головні групи (дія, висловлена у мовленнєвому акті, відбувається в інтересах слухача, мовець чи в інтересах третьої особи) [21, с. 4].

Не заперечуючи принципи обґрунтування класифікаційних маркерів директивів, представлених авторкою, ми пропонуємо виділити ще й четверту групу, до якої належатиме мовленнєвий акт запрошення:

- прохання, наказ, вимога – в інтересах мовця;
- порада, застереження, пропозиція – в інтересах слухача;
- запрошення – в інтересах як слухача так і мовця;
- клопотання – в інтересах третьої особи, що не бере участі у мовленнєвому акті.

Треба відзначити, що у мовленнєвому акті запрошення дія може розглядатись як така, що відповідає як інтересам слухача, так і інтересам мовця, хоч, очевидно, слід визнати, що інтерес слухача все-таки домінує. Мовленнєвий акт запрошення має складну природу, будучи пов'язаним з актами прохання і пропозиції. Дуже тонка і не завжди чітка межа існує тут між запрошенням і пропозицією; розходження, очевидно, полягає в початкових умовах. Пропонуючи, мовець не думає, що слухач хоче, щоб дія була виконана. Запрошуючи, мовець все ж таки припускає, що слухач хоче виконати відповідну дію.

Для точнішого визначення спонукальних мовленнєвих актів і розрізнення їх між собою, виокремлення директивів з-поміж інших актів О. Нарушевич-Васильсва небезпідставно вважає використання якомога більше різноманітних параметрів висловлювань. Її типологія спонукальних мовленнєвих актів, складена на основі різноманітних характеристик ситуації мовлення та учасників спілкування, на нашу думку, є однією з найпоширеніших у відомій нам науковій літературі.

Критеріями, за якими дослідниця розмежовує і визначає типи спонукальних мовленнєвих актів, є такі:

- мета (призначення) акту;

- умови, за яких відбувається акт мовлення: сфера спілкування (інституційна чи міжособистісна) та місце спілкування;
- стосунки між учасниками комунікативного акту;
- імпульс волевиявлення (виходить або від мовця, або від слухача);
- ставлення мовця до дії: а) мовець бажає її виконання, б) вважає виконання доцільним, в) не бажає виконання дії;
- ставлення адресата до дії: а) адресат бажає її виконання, б) його ставлення до дії невідоме, в) він не бажає її виконання;
- облігаторність чи необлігаторність каузованої дії (дія може мати зобов'язуючий характер або спрямована до волі адресата – нехай сам піршує, як йому чинити);
- бенефактивність чи небенефактивність дії для одного з комунікантів (дія може бути спрямована на користь мовця або на користь адресата);
- енергійність, з якою досягається іллокутивна мета (певний ступінь "категоричності" або "м'якості" спонукання) [13, с. 33].

Різні співвідношення всіх цих прагматичних ознак, на думку вченої, відбуваються багатоманітність комунікативних ситуацій спонукання у життєдіяльності людини і на їх основі дослідниця виділяє десять основних типів спонукальних мовленнєвих актів: 1) наказ, 2) вимога, 3) заборона, 4) дозвіл, 5) настанова, 6) пропозиція, 7) попередження, 8) переконання, 9) заклик та 10) прохання. Тому спонукальні мовленнєві акти вона поділяє на три типи: акти категоричного спонукання, пом'якшеного спонукання та спонукання на розсуд адресата [13, с. 36].

Отже, як в українському, так і в зарубіжному мовознавстві принципи систематизації директивів і виділення різних підтипів в межах директивних одиниць сформовано на різних критеріях: за головною семантичною ознакою, за головною ознакою міри вираження іллокутивної сили, за соціальними, міжособистісними, індивідуально-психологічними характеристиками учасників спілкування, за зацікавленістю учасників комунікативної ситуації тощо, що зумовило кількісне варіювання виокремлюваних підтипів. Тому на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки все ще актуальною залишається проблема упорядкування критеріїв розрізнення структурно-семантичних типів директивних мовленнєвих актів як одиниць комунікативного рівня мови.

1. *Апресян Ю.Д.* Перформативи в граматиці і словаре // *Известия АН СССР. Серия лит. и яз.* – 1986. – Т. 45. – № 3. – С. 208-223; 2. *Бережан Л.В.* Категорія спонукальності в сучасній українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1997; 3. *Вежбицка А.* Речевые акты // *Новое в зарубежной лингвистике.* – М., 1985. – Вып. 16. – С. 251-275; 4. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К., 1993; 5. *Гладуш Н.Ф.* Повествовательные директивы в современном английском языке: Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1985; 6. *Дорошенко А.В.* Побудительные речевые акты и их интерпретация в тексте (на материале английского языка): Автореф. дис. канд. філол. наук. – М., 1986; 7. *Загнітко А.П.* Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк, 1996; 8. *Каранська М.У.* Синтаксис сучасної україн-

ської літературної мови. – К., 1992; 9. *Кондзеля О.С.* Функціонування засобів спонукальності у російському мовленні // *Мовознавство*. – 1991. – № 4. – С. 44-49; 10. *Кондзеля О.С.* Функционально-семантическое поле побудительности и реализация его конституентов в русской речи: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – К., 1991; 11. *Косилова М.Ф.* К вопросу о побудительных предложениях // *Вестник МГУ. Серия VII*. – 1962. – № 4. – С. 48-56; 12. *Куликова В.Г.* Структура спонукальних мовленнєвих актів сучасної французької мови (комунікативно-прагматичний аспект): Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2001; 13. *Нарушевич-Васильєва О.В.* Категорія спонукальності у прагматистичному аспекті: Дис. ...канд. філол. наук. – Одеса, 2002; 14. *Новичкова Р.М.* Про контактно спрямоване функціонування імперативних форм // *Мовознавство*. – 1977. – № 3. – С. 69-71; 15. *Пономарів О.Д.* Сучасна українська мова. Синтаксис. – К., 1994; 16. *Почепцов Г.Г.* Прагматический аспект изучения предложения (К построению теории прагматического синтаксиса) // *Иностранные языки в школе*. – 1975. – № 6. – С. 15-25; 17. *Почепцов Г.Г.* Предложение // *Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г.* Теоретическая грамматика современного английского языка. – М., 1981. – С.164-281; 18. *Серль Дж.* Классификация иллокутивных актов // *Новое в зарубежной лингвистике*. – М., 1986. – Вып. 17. – С. 170-194; 19. Синтаксис словосполучення і простого речення / За ред. М.А. Жовтобрюха. – К., 1975; 20. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1972; 21. *Фоміна Л.В.* Комунікативна організація безсполучникового складного речення спонукального типу: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Харків, 2000; 22. *Храковский В.С., Володин А.П.* Семантика и типология императива. Русский императив. – Л., 1986; 23. *Швидка Н.В.* Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Харків, 1998; 24. *Шевченко И.С.* Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16-20 вв. – Харьков, 1998; 25. *Шевчук О.С.* Семантичні можливості граматичних форм способу дієслова в сучасній українській літературній мові // Семантика і функції граматичних структур: Збірник наук. праць. – К., 1991. – С. 19-46; 26. *Austin J.L.* How to Do Things with Words. – Cambridge, 1962; 27. *Leech G.* Language and Tact // *Explorations in Semantics and Pragmatics*. – Amsterdam, 1980. – P. 120-145; 28. *Leech G.* Principles of Pragmatics. – London, 1983; 29. *Searle J.R.* A Taxonomy of Illocutionary Acts // *Expression and Meaning*. – Cambridge, 1979. – P. 1-30; 30. *Searle J.R.* Speech Acts: an essay in the philosophy of language. – Cambridge, 1969; 31. *Tsui A.B.M.* English Conversation. – Oxford, New York, 1994; 32. *Wierzbicka A.* English Speech Act Verbs: A Semantic Dictionary. – London, etc., 1987; 33. *Wunderlich D.* Studien zur Sprechakttheorie. – Frankfurt, 1976.

ІСТОРІЯ МОВИ

Петро Білоусенко

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ СЛОВОТВІРНОЇ СТРУКТУРИ N.LOCI (ДЕВЕРБАТИВИ НА -ИНА)

Праслов'янський суфікс *-ina* відносять до балто-слов'янських інновацій [18, с. 52], він є результатом злиття в одному індоєвропейських формантів *-einā* та *-inā* [2, с. 54], розмежувати які на праслов'янському ґрунті неможливо [27, с. 123]. Уже в індоєвропейській мові його попередники мали кілька значень [26, с. 223, 27, с. 122 та ін.]. Його виводять з посесивного суфікса, що набув нового значення [28, с. 544, 27 с. 122]. Дослідники відзначають високу продуктивність цього форманта в праслов'янській мові, велику територіальну поширеність, здатність сполучатися з широким колом іменних [28, с. 544], рідше – дієслівних [27, с. 120] основ, а також творити похідні з різними типами словотвірних значень.

Серед реконструйованих матеріалів праслов'янської доби трапляються й локативи найменування. У ряді випадків це наслідок конкретизації (nomina actionis > nomina acti), при цьому обидва значення можуть співіснувати в одному слові. Мотивувальними є переважно відіменникові дієслова. Ф. Славський резонно вбачає тут в багатьох випадках паралельну (дієслівну й іменникову) мотивацію [27, с. 121]. Наприклад: *gъrbina* (ЭССЯ VII 199) 'випуклість, горб; спина' від *gъrbiti* 'горбитися, робитися випуклим' або від *gъrbъ*; *kopanina* (XI 15) 'копання; викорчувана, розкопана ділянка' від пасивного дієприкметника минулого часу *kopati* (*kopati*); *košina* (191) 'скошена лука; скошена трава на луці' (*kositi*); *kosenina* (137) 'сінокіс; скошене сіно; викошена ділянка'; *lězina* (XV 35) 'доріжка, заглиблення' від *lězti* 'вирубувати, захищати'; *palina* [23, с. 411] 'випалене місце'; пор. найменування вмістилища *byratina* 'чаша, із якої їдять; посудина для рознесення їжі' від *byrati* 'нести' [див. 4, с. 37].

В обстежених пам'ятках давньої русько-української мови *віддіслівні* локативи з суфіком *-ина* трапляються рідко: в ... *глоубокою поучиноу* (XI/XIII-XIV ХА 164), пор. переносне: *поучинѣ житіа прѣплѣти* (1037-1050 ІлСл 99), пов'язане з *пукать* 'лопатися, випускати газу' (Ф III 415), це запозичення зі старослов'янської мови [20, с. 127, ЕСУМ IV 645] у розгляданий період мало ознаки словотвірної членованості; *идыи путем и узрѣ распалину калну суцю* (XIII/XV КП 34) 'ущелина' *відраспадати* зі спрощенням *дл > л*.

У середньоукраїнській та новоукраїнській мові кількість n. loci на *-ина* за ознакою дії, названої мотивувальним дієсловом значно збільшується.

Зокрема, функціонують виявлені в джерелах XI-XIII ст. деривати *пучина*, *распалина* наприклад: *потонеть в пучинѣ морстѣй* (1637 Тіт 323), *Се пучина всѣхъ есть жруща!* (50-80 XVIII 73), *пучина* (СНГТК 168) 'вир у річці'; *скажнѣ... распалина дѣра* (1627 БерЛекс 114), *распалина* (Гр IV 70), *розпалина* (СУМ VIII 756) діал. 'розпадина', пор. *роспадина* (Гр IV 70, СУМ VIII 755), *розпадина* (СУМ VIII 755).

У цей період фіксується велика кількість віддіслівних похідних, не виявлених у пам'ятках попереднього періоду. Панівна їх більшість іменує назви місць, що виникли в результаті дії: *падина* (1455 ССУМ II 120) 'назва місцевості в Молдавському князівстві', пор. *падина* (Гр III 86, СУМ VI 13) 'впадина, невелика кругла долина', *падина* (СНГТК 139) 'западина, заглиблене місце; долина між двома горами'; *подоймина* (1459 ССУМ II 167) 'низовинна частина берега' (*підіймати*); *трещина* (ІКІС), *тріщина* (СНГТК 195) 'щілина в землі; місце, де вода зникає під землею'; *щербина* (ІКІС), пор. *щербина*, *щербъ* (Б-Н 404) 'вибитий край у посудині', *щербина* (Гр IV 525) 'зазубрина, пролом, гандж', *щербина* (О II 394) 'щербина на косі'; *зазубрина* (Б-Н 144); *спадина* (Ж 898) 'водоспад'; *зарубина* (Гр II 91) 'зарубка'; *морщина* (446); *пліндровина* (III 196) 'пограбоване, спустошене місце'; *поротина* (354) 'клеймо на вівці, домашній птиці' (*пороти*); *проточина* (486) 'місце в греблі, де просочується вода; дірка, проїдена мишами, черв'яками'; *провалина* (Гр III 458, О II 150) 'яма, куди провалилася земля; провалля', пор. *провалина* (СНГТК 163) 'глибокий яр; підмита, підірвана частина берега', *провалина* [22, с. 148] 'глибокий, стрімкий яр; глибока й вузька долина, крутий обривистий берег, глибоке провалля'; *прогалина* (Гр III 461, СУССГ 177) 'поляна серед лісу' (*прогалити* 'оголити, очистити (від кущів)'), пор. *прогалина* (СНГТК 164) 'лісова галявина, просіка', *прогальятина* (Чаб III 286) 'те саме'; *проломина* (Гр III 471) 'пролом'; *роззявина* (IV 45) 'розщелина'; *росколина* (67) 'розщелина, тріщина'; *втяжина* (Яв 102) 'вузький, невеликий протік із річки вбік, який утворює острів і знову впадає в ту ж річку'; *заглибина* (Яв 238, СУМ III 78), пор. онім *Заглибина* [16, с. 92] 'назва глибини'; *закрутина* (Яв 251, Чаб II 41) 'вузлик на вірьовці чи нитці'; *котвина* (Лис 104) 'викачаний і витоптаний кіньми посів' *відкотити* зі вставкою -в-, пор. *котвіца*, *котвище* (Там само) 'те саме'; *плавина* (Дорош 115) 'заросле болото' від *плавати*, пор. *плавні*, *плавина* (СНГТК 150) 'луг заливний'; *завалина* (О I 260) 'западина'; *пасічина* (II 43) 'вирубаний ліс'; *видовбина* (СУМ I 390); *вимоїна* (434); *вм'ятина* (708); *забоїна* (III 25) 'заглибина; вибоїна'; *зазублина* (129) 'заглибина, вищерблене місце'; *закрутина* (170) 'крутий поворот'; *западина* (239) 'заглиблене місце на чому-небудь; яма, ямка; низьке місце, понижена місцевість', пор. *западина* (СНГТК 78) 'впадина; яр; долина; низина, яма на болоті, долина потоку', *западина* [8, с. 514] 'яма у водоймі; мокра заболочена низина', *западина* (Матіїв 74) 'яр з пологими схилами' тощо; *зарубина* (297);

звивина (471); **випалина** (447); **відтулина** (651) 'отвір у чому-небудь'; **провалина** (VIII 128); **продовбина** (170); **промивина** (227); **пропалина** (250); **розмивина** (739); **ушкрябина** (X 541) 'подряпина'; **щербина** (XI 582); **наколюватина** (Чаб II 322) 'ледве помітна тріщина' (-т- із суфікса інфінітива -ти), пор. **проколюватина** (286) 'проколина'; **перебоїна** (83) 'переліг'; **провалюватина** (282) 'провалина'; **прогавина** (Чаб III 283, Матіїв 2004 41) 'місце, пропущене при сіянці'; **прометина** (Чаб III 287) 'прогалина між кучугурами' (*промітати*); **розколюватина** (IV 25) 'розколина', пор. **колюватина** (Там само) 'те саме'; **відумеїна** (Корз 91) 'вимитий водою рівчак'; *Спершу по стовпчиках та по узбічних кураїнах її впізнавав, забиту снігом, а потім враз не стало жодної примітини, ніякої кураїни ніде, все вихрється та капамутиться довкруг в суцільній круговерті* (О. Гончар); **Збина** 'назва болота' пов'язана з відповідним апелятивом [24, с. 117]; **трясина** [25, с. 226] 'тіповина, драговина', **трясина** (СНГТК 195) 'болото; заболочена низина; болотна яма', **трясина** [8, с. 514] 'мокра заболочена низина; грузьке болото, де трясеться, колишеться земля'; **белебенина** (СНГТК 22) 'випалене місце на полі', 'частина поля, де нічого не росте', це слово пов'язують зі звуконаслідувальним дієсловом *белебенити*, назва мотивується шумом вітру у відповідних місцях (див. ЕСУМ I 165); **вибоїна** (39) 'невелика впадина; яма на дорозі; заглиблення на місці водойми; місце добування води; місце добування глини, піску', пор. **вибоїна** 'заглибина на дорозі, вибита транспортом' [8, с. 513]; **вимоїна** (СНГТК 41) 'рів або яр, утворений дією вод; підмитий берег'; **вимулина** (41) 'канавка з водою'; **впадина** (53) 'яма; заглиблення на вершині гори; яма в річці; місце, де вода зникає під землею; долина між двома підвищеннями; низина, залита водою'; **завивина** (75) 'звивина в руслі річки', пор. **звивина** (83), **ізвиллина** (86) 'те саме'; **заглибина** (76) 'яма (природна)'; **замулина** 'намул, намулисте місце в річці'; **западина** 'впадина; яр; долина; низина, яма на болоті, долина потоку' (78), пор. **западина** [8, с. 514] 'яма у водоймі; мокра заболочена низина', **западина** (Матіїв 2004 74) 'яр з пологими схилами'; **підпалина, попалина, пропалина** (СНГТК 146, 157, 165) 'випалене місце в полі (лузі)'; **проточина** (167) 'струмок', **протяжина** (167) 'долина, вузька протяжна низина'; **розводина** (176) 'щілина в землі'; **розколина** (177) 'заглиблення в скелі', **розливина** 'весняний розлив річки' (177); **упадина** (198) 'заглиблення на вершині гори'; **впадина** [8, с. 514] 'яма в річці'; **просвістина** 'прогалина в лісі' [514] чи 'просіка' від метафоричного *просвітити*; **кручина** (Матіїв 65) 'місце в річці з круговим рухом води'; **западина** (71) 'понижена місцевість'; **спадина** [74] 'складиста місцевість, поверхня'; **западина** 'місце, де розтанув сніг'; **випалина** 'випалене місце'; **прогавина** 'огріх' [1, с. 383] тощо. Сюди ж, мабуть, і дериват від *родитися*: **родина** (Б-Н 314, СМШ II 200) 'батьківщина, рідна сторона'.

Дослідники наводять ряд гідронімів з апелятивною основою: **Убалина** від апелятива *убвалина < **обвалина (обвалити)** [6, с. 30-31]; **Шикорина** від *Шикора/*шикора < *Шекора/*шикора, що етимологізуються як похідні від кореневої основи і-є *(s)ker- 'гнути; кривити; крутити, вертати', отже, в основі гідроніма **Шикорина** семантично мотиваційною виступає ознака 'вигнута, викривлена' [6, с. 33]; **Ломина** від **ломити** [12, с. 122]; **Ревина** з основою *rev-* (семантичний акцент робиться на 'ревучому, бурхливому' характері течії) [176]; **Смичнина** від *(s)mykati, (s)myknoŭti з семантичною орієнтацією на швидкий рух води [див. Там само, с. 182]; **Дрижина** [7, с. 85] 'назва ряду поточин' та ін.

Суфікс **-ina** вже в праслов'янський період зазнавав лівобічного поширення. Він міг нашаровуватися на первинні архаїчні форманти, наприклад, *blъvotina* 'виділення при рвотах', пор. *blъv-ota* від *blъvati* 'рвати'; *softvina* 'солоня мінеральна вода; солоне джерело, bagno' від *soft-ve* 'те саме' [27, с. 122]; *vr̥dina* [11, с. 23] 'довга кругла жердина, лозина і под.' від *vr̥-lo* 'жердина'; *rutina* [3, с. 59] 'шерсть' від *ru-ta* 'те саме', що пов'язане з *gv-/ru-* 'рвати'. За аналогією *obpekotina* (ЕССЯ XXVIII 176) 'опік' від *obpeka*; *gorĕvina* (ЕССЯ VII 43) 'щось обгоріле' від *gorĕti*. Елемент **-ov-**, з другого боку, походить з первинних основ на **-u**, хоча тут треба мати на увазі також вплив дієслів на **-ovati** та прикметників з суфіксом **-ovъ** [див. 27, с. 96], наприклад, *bobovina* : *bobina* 'листя і стебло боба; бобова солома' від *bobъ* 'біб' чи *bobovъ* 'бобовий' [27, с.121]; *koševina* 'скошена трава, сіножіт', співвідноситься з *kositi* (ЕССЯ XI 190); *legovina* (XV 56) – з *legti* 'народжувати, вилуплювати'; *vr̥xovina/Vr̥xovina* [11, с. 93] 'гірська місцевість, край; вершина' – з іменником *vr̥xъta* відповідним прикметником. На базі етимологічних пар типу *bobrovina* : *bobrina*, *boltovina* : *boltina*, у яких використовується по суті та сама твірна основа (чи її продовження), але її основотвірний елемент (чи його продовження) то зберігається в похідному імені, то ні, виникли чисто словотвірні варіанти, саме існування яких свідчить про розвиток варіативності суфіксів [див. 5, с. 211]. Пор. ще праслов'янські утворення на **-v-ina**: *gorĕvina* 'згарище' (див. ЕССЯ VII 43; 23, с. 273, 411); *palevina*, *žegovina* 'те саме' [23, с. 273, 411].

У сучасній мові тенденції лівобічного поширення суфікса **-ина** закріпилися, однак виникнення його варіантів структурно пов'язують здебільшого з основами прикметників чи дієприкметників [21, с. 60, 15, с. 29-30, див. також 17, с.83-84]. Локативних девербативів з варіантами суфікса **-ина** (**-лина**, **-анина**, **-овина**, **-атина**, **-уватина**) фіксується небагато, майже всі вони носять регіональний характер. Наприклад **проталина** (СУМ УІІІ 310) 'місце, де протанув сніг'; **купалина** (СНГТК 106) 'притока, розтока; місце для купання'; **талина** 'місце, де розтанув сніг' [1, с. 383]; **топтанина** (Матіїв 68) 'рідке болото, розмішане колесами на дорозі'; **оранина** [1, с. 357] 'виоране поле' [383]; **прогайвина** (Гр ІІІ 461) 'прогалина' (*прогаяти*), пор. **прогайвина** (СНГТК 164) 'місце, пропущене при сіянні'; **пасовина**

[10, с. 46, 1, с. 407] 'пасовище'; **трясовина** (СНГТК 195, 8, с. 516) 'болото'; пор. назву болота **Трясовина** [16, с. 143], **крутовина** [8, с. 515] 'місце в річці, де вирує вода', пор. **Крутовина** [9, с. 83] 'назва виру в одній із говірок Волині'; **трясавина, трясявина** (Гр IV 292) 'трясовина'; **ритвина** (СНГТК 170) 'штучно вирита яма; яма в річці; канава з водою; вибоїна' від *ри(т)и*; **провалятина** (Чаб III 282) 'провалина'; **розколятина** (Чаб IV 26); **ум'ятина** (СУМ X 448); **колюватина** (Чаб II 194) 'розколина'.

Ряд девербативів на **-ина** можна кваліфікувати як конфіксальні: **заплавина** [19, с. 228, СНГТК 80] 'мокра заболочена низовина' поряд із *заплав, заплава* в цьому ж значенні [13, с. 78]; **подрина** (О II 95) 'місце, де зсунулася земля', пов'язане з *драти*, пор. **задра** (Чаб II 27) 'подряпина, рана' [див. докладніше 24, с. 85].

Трапляються й складно-суфіксальні деривати на **-ина** з опорним дієслівним компонентом: **червоточина** (Гр IV 454); **калабатина, калдабатина, калабатіна, ковдобина, ковтьовина, колдобина, колдобатина, колобатина** (16, с. 142, СНГТК 87, 95, Матіїв 2004 68) 'калюжа; яма з водою і т. ін.' – ці не зовсім ясні форми пов'язують зі складними утвореннями з основою іменника *кал* 'бруд, грязь, болото' чи *коло* й дієсловами *батувати* 'бити', *бухати* та ін. (див. ЕСУМ II 346); **калдобоїна** (СНГТК 88) 'болото'.

Таким чином, творення від дієслів локативів на **-ина** має давню і тривалу історію. У праслов'янський період нерідко конкретизації набували абстрактні назви зі значенням опредметненої дії, результатом такої конкретизації могли бути локативні найменування. У новіші часи формуються словотвірні типи віддієслівних іменників з двома типами загальних словотвірних значень: 'опредметнена дія' (*шарпанина, біганина, тяганина*) і 'результат дії'. Більшість проаналізованих іменників із локативним значенням – це різновид імен із загальним словотвірним значенням 'результат дії'. У цьому плані думка про те, що від дієслів не творяться іменники на **-ина**, що такі субстантиви мотивуються безсуфіксальними (нульсуфіксальними). – П. Б.) віддієслівними іменниками [14, с. 84] нам видається дещо категоричною, оскільки вона не завжди підтверджується виявленим матеріалом: між дієсловом і однокореневим дериватом на **-ина** не обов'язково має бути в історичному плані безсуфіксний (нульсуфіксальний) іменник, значна частина іменників творилася прямо від дієслів. Попередні спостереження показують, що нульсуфіксальні іменники та однокореневі іменники з матеріально вираженими формантами (включаючи й імена на **-ина**) могли творитися паралельно, незалежно одне від одного, часом такі утворення належать до різних регіональних лексичних систем. Утім, щоб довести цю думку, треба здійснити зіставне дослідження історії цих двох багатофункційних суфіксів.

Умовні скорочення використаних джерел

- БерЛекс** Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В.В. Німчука: Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом. – К., 1961.
- Б-Н** *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1966.
- Гр** Словарь української мови / Зібр. ред. журн. "Київ, старина". Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.
- Дорощ** *Дорошенко С.І.* Матеріали до словника діалектної лексики Сумщини // Діалектологічний бюллетень. Вип. IX. – К., 1962.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови / За ред. Л.С. Мельничука. В 7 т. – К., 1982-1988. –Т. 1-3.
- Ж** *Желехівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словник. – Львів, 1886. – Т. 1-2.
- ІКІС** Індекс картотеки історичного словника XVI – II пол. XVII ст. Зберігається в Інституті українознавства ім. Крип'якевича АН України у Львові.
- ІлСл** *Молдован А.М.* "Слово о законе и благодати" Илариона. – К., 1984.
- Корз** *Корзонюк М.М.* Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: Збірник наукових праць. – К., 1987. – С. 62-267.
- КП** *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик. Репринтне видання.– К., 1991.
- Лис** *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. – К., 1974.
- Матіїв** *Матіїв М.Д.* Методичні поради і матеріали для діалектологічної практики студентів-філологів. – Сімферополь, 2004.
- О** *Онишкевич М.Г.* Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 1-2.
- СМШ** Словник мови Шевченка. В двох томах. – К., 1964.
- СНГТК** *Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І.* Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Київ-Кіровоград, 1999.
- ССУМ** Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: В 2 т.– К., 1977-1978. – Т.1-2.
- СУМ** Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т. 1-11.
- СУССГ** *Глуховцева К., Леснова В., Ніколаєнко І., Терновська Т., Ужченко В.* Словник українських східнослобожанських говірок. – Луганськ, 2002.
- Тіт** *Тітов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVII-XVIII ст. Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924.
- Ф** *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М., 1964-1973. – Т.1-4.
- ХА** Книги времения и шбразныя Геургия мниха // *Истрин В.И.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. І. Текст. – Пг., 1920.
- Чаб** *Чабаненко В.А.*Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4 т.– Запоріжжя, 1992.
- ЗССЯ** Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд. / Под ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974-2001. – Вып. 1-28.
- Яв** *Яворницький Д.* Словник української мови. Т. 1. А–К. – Катеринослав, 1920.

1. *Аркушин Г.* Іменний словотвір західнополіського говору. – Луцьк, 2004;
2. *Булаховський Л.А.* Об интонационных суффиксальных дублетах в праславянском языке // *Булаховський Л.А.* Вибрані праці в п'яти томах. Т. 4. Слов'янська акцентологія. – К., 1980. – С. 49-59; 3. *Варбот Ж.Ж.* К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен // *Этимология. 1986–1987.* – М., 1989. – С. 55-63; 4. *Варбот Ж.Ж.* О возможностях реконструкции этимологического гнезда на семантических основаниях // *Этимология. 1984.* – М., 1986. – С. 33-40; 5. *Варбот Ж.Ж.* Праславянская морфология, словообразование и этимология. – М., 1984; 6. *Вербич С.О.* Фонетичні зміни в структурі лексем, твірних для місцевих гідронімів // *Українська пропріальна лексика.* – Київ, 2000. – С. 10-12; 7. *Габорах М.* Гідронімія Івано-Франківщини. Словник-довідник. – Снятин, 2003; 8. *Данилюк О.* Географічні терміни Волині з суфіксои -ин(а) // *Актуальні проблеми українського словотвору.* – Івано-Франківськ, 2002. – С. 512-516; 9. *Данилюк О.К.* Назви виру в говірках Волині // *Студії з ономастики та етимології.* – К., 2002. – С. 82-85; 10. *Закревська Я.В.* Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К., 1976; 11. *Іліаді О.І.* Етимологічне гніздо з коренем *veg- у праслов'янській мові. – Київ–Кіровоград, 2001; 12. *Карпенко О.П.* Гідронімікон Центрального Полісся. – Київ, 2003; 13. *Карпенко О.П.* Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. – К., 1989; 14. *Карпенко Ю.О.* Походження назви *Україна* – загальної і власної // *Ономастика та апелятиви: Збірник наукових праць на честь 65-річчя Ірини Михайлівни Желєзняк.* – К., 1997. – С. 81-89; 15. *Кравченко М.В.* Словотвірний аналіз дериватів із суфіксом -ин(а) і його похідними формантами // *Українська мова і література в школі.* – 1987. – № 9. – С. 24-31; 16. *Лучик В.В.* Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1996; 17. *Максимов В.И.* Суффиксальное словообразование имен существительных в русском языке. – Л., 1975; 18. *Мартынов В.В.* Праславянская и балто-славянская деривация имен. – Минск, 1973; 19. *Марусенко Т.А.* Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов: Названия рельефов // *Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика.* – М., 1968. – С. 206-255; 20. *Німчук В.В.* Давньоруська спадщина в лексичі української мови. – К., 1992; 21. *Пінчук О.Ф.* Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови // *Морфологічна будова сучасної української мови.* – К., 1975. – С. 35-82; 22. *Редьква Я.П.* Відбиття праслов'янської топонімійної термінології, пов'язаної з береговою лінією, в ареальній гідронімії // *Linguistica slavica: Ювілейний збірник на пошану Ірини Михайлівни Желєзняк.* – К., 2002. – С. 140-153; 23. *Черниш Т.О.* Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (Гніздовий підхід). – К., 2003; 24. *Шульгач В.П.* Гелонімний ландшафт західноукраїнського Полісся // *Ономастика України та етногенез східних слов'ян.* – К., 1998. – С. 106-132; 25. *Шульгач В.П.* Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998; 26. *Brugmann K.* Grundriss der vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprache. В. II, t. 2. – Strassburg, 1906; 27. *Sławski F.* Zarys słowotwórstwa prastłowiańskiego // *Słownik prastłowiański.* – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. – Tom 1–3. – 1974-1979; 28. *Vondrák W.* Vergleichende slavische Grammatik. Bd.1. Lautlehre und Stammbildungslehre. – Göttingen, 1924.

СЛОВНИК РИМ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

*Словник – все одно, що годинник.
Навіть найгірший краще за ніщо,
навіть від найкращого не можна очікувати
абсолютної точності.
Семюель Джонсон*

Історія словників нараховує не одне століття. І вже в Середньовіччі з'являються перші словники рим поетичних творів, укладені трубадурами. Словник рим поетичної спадщини Тараса Шевченка [2] не є унікальним в історії світового словникарства (XVI ст. – словники рим Данте, Петрарки, Бокаччо), проте він є першим у шевченкознавстві.

"Словник рим Т.Г. Шевченка", укладений С. Дібровою, став своєрідним продовження кропіткої роботи із впорядкування рим української мови А. Бурячка й І. Гурина [1], а також С. Караванського [3].

Словник, що містить понад 17500 одиниць рим (враховуючи повторювані явищ) та близько 2200 римоформ, був укладений на основі поетичних творів Тараса Шевченка, що увійшли до академічного видання творів митця [4].

"Словник рим Т.Г.Шевченка" складається з передмови і двох розділів; в окремий (другий) розділ винесено рими Т. Шевченка з російськомовних творів ("Слепая", "Тризна" та ін.).

За своїм характером розгляданий словник наближається до словників інверсійного типу. У межах словника використовується як зовнішній (поділ на групи за голосними), так і внутрішній (порядок слів у межах однієї словоформи) алфавіт.

Усі слова-приклади подано так, як вони зустрічаються в текстах Т. Шевченка.

Римоформи словника акцентовані і розташовуються, починаючи з наголошеного приголосного.

Кожне римоване слово паспортизоване: після слова у дужках подається вказівка на том, сторінку та нумерацію рядка. Крім того, подекуди вказано й на частотність уживання конкретної рими.

У передмові С. Діброва простежує різноманітні тлумачення термінів на позначення рими, її різновидів, типів, а також намагається простежити окремі сторінки з історії виникнення рими. На жаль, автор не вдається навіть до короткого аналізу особливостей Шевченкових рим, обмежившись лише їхнім переліком. Також впадають в око друкарські огріхи.

У цілому ж "Словник рим Тараса Шевченка" є першим зразком опису та систематизації рим окремого письменника в українському мовознавстві, що, безперечно, є добрим початком роботи із вивчення рим інших українських митців.

Словник може бути з успіхом використаним при подальшому вивченні мови письменника, укладанні академічного словника рим сучасної української літературної мови. Ці риси роблять словник потрібною книгою для студента, науковця, а також кожного щирого словолюба.

1. Бурячок А.А., Гурін І.І. Словник українських рим. – К., 1979; 2. Діброва С.М. Словник рим Т.Г. Шевченка. – Сімферополь, 2004; 3. Караванський С. Словник рим української мови, укладений як лінгвографічна модель формального нагромадження звукових сигналів мовних центрів людини. – Л., 2004; 4. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: Є.П. Кирилюк та ін. – К., 1989. – Т. 1-2.

ЗМІСТ

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

Любарський Сергій

Антонімічні відношення в сучасній українській термінології
загального землеробства3

Гапченко Олена

Сучасні запозичення в українській мові: психолінгвістичний аспект7

Михайлова Олена

Особливості формування лексики
з ментальною семантикою в латинській мові.....13

Івашина Світлана

Внутрішньотематичні опозиції фразем сучасної української мови.....16

ГРАМАТИКА

Остролуцька Наталія

Позиційний розподіл фонем у флексійних морфемах української мови21

Різник Сергій

Семантико-синтаксична сполучуваність віддієслівних дериватів
у сучасній українській мові.....27

Голубовська Ірина

Безособові речення як відбиття міфологізованості
української ментальності31

СЕМАНТИКА СЛОВА І ТЕКСТУ

Невідомська Лілія

Імпліцитність конотативних компонентів лексичної семантики.....36

Беценко Тетяна

Текстові універсалиї в думках.....42

Нечипоренко Алла

Поетика прислівника (на матеріалі поезій Івана Драча).....45

Бабій Ірина

Складні слова як номінативно-текстотвірний компонент
(на матеріалі роману В. Барки "Жовтий князь")50

Дарчук Наталія
Поетичний словник в аспекті мовної картини світу.....55

Заборна Марія
Зіставні конструкції сучасної української мови
в контексті опозиції концептів *розум* і *серце*68

Скаб Марія
Образно-метафорична синтагматика лексеми *душа*
як засіб вираження однойменного концепту71

Вільчинська Тетяна
Концепт *Богородиця* у духовній ліриці Г. Сковороди і Б.- І. Антонича.....76

Чумак Володимир, Бондарєва Наталія
Принципи систематизації директивів
в українському і зарубіжному мовознавстві.....83

ІСТОРІЯ МОВИ

Білоусенко Петро
З історії формування словотвірної структури п.іосі
(девербативи на *-ина*)91

Щур Ірина
Словник рим Т. Г. Шевченка.....98

Кафедра сучасної української мови Київського національного університету продовжує видання міжвузівського республіканського збірника "Українське мовознавство", що виходить із періодичністю – один випуск збірника на рік.

Статті до збірника можна надсилати за адресою:

252017, Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут філології, кафедра сучасної української мови.

Телефони: 239-33-49 – кафедра сучасної української мови,

239-33-54 – лабораторія комп'ютерної лінгвістики.

Статті для публікації у Збірнику мають відповідати **вимогам**:

Рукопис

1. Подається у вигляді 3,5 дискети (файл у текстовому редакторі Microsoft Word, на дискеті має бути лише **один** файл) та роздрукованого примірника тексту, вчитаного і підписаного автором. Статті аспірантів подаються з рекомендацією наукового керівника. **Не вчитані** автором тексти (з фактичними або технічними помилками) **до друку не приймаються**.

2. Окремо зазначити відомості про автора статті: прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи, вчене звання, науковий ступінь, адреса, телефони (домашній і робочий).

3. Разом зі статтею подається поштова листівка або конверт.

Правила оформлення статті

1. Обсяг – до 10 сторінок через півтора інтервали, **без переносів**.

2. Шрифт Times New Roman, розмір 14 кеглів.

3. Поля: верхнє – 2,5; нижнє – 2,5; ліве – 3,0; праве – 2. Відступ абзаца – 5 знаків.

4. Ім'я (повністю) і прізвище, місце роботи (назва навчального закладу чи установи без скорочень) друкуються праворуч вгорі (розмір 14 кеглів) – **жирним курсивом**.

5. Назва статті друкуються **жирним** шрифтом (розмір 14 кеглів) через інтервал після прізвища автора.

6. Текст статті подається українською мовою через інтервал після назви.

7. У тексті **не використовувати стильові маркери**.

8. У тексті перед згадуваними прізвищами має бути лише один ініціал. Між ініціалом і прізвищем ставиться **нерозривний** пробіл (одночасне натискання клавіш ctrl + shift + пробіл) (напр.: І. Вихованець, М. Жовтобрюх).

9. П р и к л а д и виділяються: речення, слова – **курсивом без лапок** (приклади з художньої літератури також); фонемами, морфемами, символами – **жирним** шрифтом.

10. Цитати беруться у подвійні верхні лапки "... " (напр.: Ш. Баллі писав: "Ми уподібнюємо абстрактні поняття предметам чуттєвого світу, бо для нас це єдиний спосіб пізнати їх і познайомити з ними інших" [2, с. 221].).

11. Значення слів беруться в одиночні верхні лапки '... ' (напр.: *ападина* 'яма в річці'; *просвистина* 'прогалина в лісі').

12. Слід чітко диференціювати тире (–) і дефіс (-). Напр.: "Символізм – це...", але науково-технічний, не сьогодні-завтра.

13. Авторські пропуски тексту позначаються трьома крапками в лапках <...>.

14. Посилання в тексті подавати тільки у квадратних дужках, напр. [1], [2; 11]. Сторінка вказується так: номер джерела, кома, маленька літера с. [1, с. 56] або [2, с. 5; 11, с. 31].

15. Література подається в алфавітному порядку в кінці статті (слово *література* не пишеться). Номер у списку літератури повинен відповідати лише одному джерелу. Між номером і прізвищем автора ставити **нерозривний пробіл** (одночасне натискання клавіш ctrl + shift + пробіл).

Зразок оформлення літератури:

1. *Виноградов В.В.* Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1986; 2. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови. – К., 2004; 3. *Кравченко М.В.* Словотвірний аналіз дериватів із суфіксом -ин(а) і його похідними формантами // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 9. – С. 24-31; 4. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К., 1997; 5. *Терлак З.М.* Ад'єктивні словосполучення з об'єктними відношеннями у сучасній українській літературній мові: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1982.

Вимоги до оформлення статей **обов'язкові**.

Рукописи, не прийняті до друку, не повертаються.

Дискету після виходу публікації автор може отримати на кафедрі сучасної української мови.

Редколегія

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Випуск 35

Друкується за авторською редакцією
Технічний редактор *О. Чернецька*

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 29.05.06. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 352. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 6,77. Обл.-вид. арк. 7,92. Зам. № 26-3350.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р. Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; факс (38044) 239 31 28.
Свідоцтво внесено до державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>